

มโนทัศน์พื้นฐานทางพุทธธรรมกับการศึกษา

พระพุทธศาสนากล่าวถึงการศึกษาไว้มาก โดยนักกล่าวถึงอย่างสัมพันธ์กับมโนทัศน์สำคัญ ๆ ได้แก่ นิพพาน ปัญญา วิชชา และอริยสัจ ดังนั้น ถ้าจะพูดถึง การศึกษาก็ควรจะตั้งพิจารณาามโนทัศน์ดังกล่าว ตลอดจนมโนทัศน์ที่เกี่ยวข้องและทำให้เข้าใจมโนทัศน์สำคัญนั้น ๆ ชัดเจนยิ่งขึ้น ในบทนี้ จึงจะพยายามอภิปรายให้เห็นว่า มโนทัศน์พื้นฐานทางพุทธธรรมที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนามีว่าอย่างไร โดยจะแบ่งเป็น 7 หัวข้อ คือ ชั้นที่ 5 ธรรมชาติ รู้และโลกตามการรับรู้ ความจริง หน้าที่ต่อความจริง ภาวะพ้นทุกข์ มรรคมีองค์ 8 ทางสายเดียวประกอบด้วย 8 องค์ประกอบ สิ่งที่ต้องรู้

ชั้นที่ 5

ชั้นที่ 5 คือ องค์ประกอบของความเป็นชีวิต พระพุทธศาสนาอธิบายว่า สิ่งที่มีมนุษย์เข้าใจว่าเป็น ตนเองนั้นประกอบด้วยองค์ประกอบ 5 ชนิด (ชั้นที่) ด้วยกัน คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (กรมการศาสนา 2525 : 35 : 1-14)

1. รูปชั้นที่ หมายถึง ส่วนของความเป็นชีวิตที่จับต้องสัมผัสได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง 5 เช่น มองเห็นได้ รูปนี้ยังแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ

1.1 มหาภูตรูป หมายถึง สภาพที่ปรากฏและเป็นที่ตั้งที่อาศัยของรูปและนามอื่น ๆ หมายถึง ร่างกาย นั่นเอง มหาภูตรูปนี้คัมภีร์ชั้นจากธาตุ 4 ประการ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ โดยที่ธาตุดิน หมายถึง ส่วนที่เป็นของแข็งของร่างกาย ธาตุน้ำ หมายถึง ส่วนที่เอิบอาบดูดซึมของร่างกาย เช่น โลหิต ธาตุลม หมายถึง ส่วนที่ทำให้เคลื่อนที่ของร่างกาย และ ธาตุไฟ หมายถึง สภาพที่ทำให้ร้อน หรือส่วนที่เป็นอุณหภูมิของร่างกาย (กรมการศาสนา 2525 : 14 : 58 , 9 : 326-329)

1.2 อุปาทานรูป แปลว่า รูปที่อาศัยมหาภูตรูปจึงเกิดขึ้น หมายถึง รูปที่เป็นประสาทสำหรับรับอารมณ์ รูปที่เป็นการเคลื่อนไหวให้ความหมาย เป็นต้น (กรมการศาสนา 2525 : 14 : 58 , 34 : 167-178)

2. เวทนาชั้นที่ หมายถึง การเสวยอารมณ์ (สิ่งที่รับรู้ได้ มี รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และธรรมารมณ์ (สิ่งที่นึกคิด)) หรือความรู้รสของอารมณ์ ได้แก่ สุขเวทนา (มีความสบายกาย (สุข) ความสบายแฉ่มชื่นใจ (โสมนัส)) ทุกข์เวทนา (มีความไม่สบายกาย (ทุกข์) ความเสียใจ (โทมนัส)) อทุกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกเฉย ๆ ซึ่งจำแนกไม่ได้ว่าเป็นสุขเวทนาหรือทุกข์เวทนา) เวทนาเหล่านี้เกิดขึ้นจากสัมผัส 6 ทางด้วยกัน อาจจะทางใดทางหนึ่งหรือหลายทางพร้อม ๆ กัน คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ (กรมการศาสนา 2525 : 18 : 244)

3. สัญญาชั้นที่ หมายถึง ความกำหนดได้หมายรู้หรือความหมายรู้ อารมณ์ คือ จำอารมณ์ได้ มี 6 ประเภท คือ รูปสัญญา (เช่น หมายรู้ว่า ดำขาว) สัททสัญญา (เช่น หมายรู้ว่า ดัง ทุ้ม) คันธสัญญา (เช่น หมายรู้ว่า หอม ฉุน) รสสัญญา (เช่น หมายรู้ว่า หวาน มัน) โภขัญพสัญญา (เช่น เย็น แห้ง) และสัมมสัญญา (เช่น สบาย ไม่เที่ยง) (กรมการศาสนา 2525 : 34 : 29)

4. สังขารชั้นที่ หมายถึง ธรรมหรือสภาพที่มีเจตนาเป็นประธานอันปรุงแต่งการกระทำ มีกายสังขาร คือ ความจงใจทางกาย วจีสังขาร คือ ความจงใจทางวาจา มโนสังขารหรือจิตสังขาร คือ ความจงใจทางใจ ความจงใจนี้เป็นไปเพื่อกรรมฝ่ายดีก็ได้ฝ่ายชั่วก็ได้ หรือเป็นไปเพื่อความมั่นคงแน่วแน่อย่างสมาธิในจิตตุดมณาก็ได้ (กรมการศาสนา 2525 : 34 : 38)

5. วิญญาณชั้นที่ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ทางอายตนะทั้ง 6 นี้ จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา คือ รู้อุปด้วยตา หรือเห็น) โสตวิญญาณ (คือ ได้ยิน) พานวิญญาณ (คือ ได้กลิ่น) ชิวหาวิญญาณ (คือ รู้รส) กายวิญญาณ (คือ รู้สัมผัสสัมผัส) และมโนวิญญาณ (คือ รู้ความนึกคิด) (กรมการศาสนา 2525 : 11 : 207-208)

ขั้นที่ 5 นี้ รูปขั้นที่จัดเป็นส่วนที่เป็นรูป อักสีขั้นที่ที่เหลือจัดเป็นนาม คือส่วนที่ไม่ใช่รูปสัมผัสจับต้องไม่ได้ ขั้นที่ 5 นี้ คุมตัวขั้นเป็นกลุ่มก้อนที่เรียกว่า ชีวิต การอธิบายอย่างขั้นที่ 5 นี้ทำให้มองเห็นว่า ความเป็นชีวิตนั้นเกิดจากการ ประกอบกันขึ้นขององค์ประกอบที่แตกต่างกันถึง 5 ชนิดด้วยกัน รูปขั้นที่นั้นแตกต่าง จากขั้นที่อื่น ๆ ชัดเจน ส่วนอักสีขั้นนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็น การรู้ ทั้งสิ้น คือ รู้สีก (เวทนา) รู้จำ (สัญญา) รู้คิด (สังขาร) และรู้แจ้ง (วิญญาณ) เมื่อ มีอารมณ์มากระทบทวาร 6 ทวารใดทวารหนึ่งหรือหลายทวารพร้อมกัน เช่น มีรูป (รูปารมณ์) กระทบตา (จักขุ) ประจวบกับจักขุวิญญาณ ก็เรียกว่า รู้แจ้งอารมณ์ ทางตา นี้เพียงแต่รับรู้รูปสักว่าเป็นรูป รู้อย่างสัญญาก็เริ่มทำหน้าที่ โดยจะ จำแนก สี ขนาด ฯลฯ อันทำให้รู้ว่ารูปนี้มีความเฉพาะต่างจากรูปอื่น ช่วงนี้รู้อย่างเวทนาจึงทำหน้าที่ด้วย คือ เสวยรูปนี้ว่าเป็นสุขหรือเป็นทุกข์ หรือเฉย ๆ รู้อย่างสังขารก็ทำหน้าที่ไปพร้อมกัน สังขารนี้จะเอาสิ่งที่รู้ทั้งหมดนี้ผสมผสาน เพื่อ ลงสรุปอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ เช่น เพื่อรู้แจ้งรูปจำได้หมายรู้ว่าเป็นสีฟ้า รูปร่างอย่างนั้นอย่างนี้ และรู้สึกชอบ (สุขเวทนา) เคยเห็นอย่างนี้มาก่อนเป็น ดอกไม้ และต้องการได้ไว้เป็นของตน (สังขาร) การรู้เหล่านี้เป็นกระบวนการ ชรรณชาติของชีวิต การดำรงชีวิตอยู่นั้นหลักเลี้ยงกระบวนการทำหน้าที่ของขั้นที่ 5 ไปไม่ได้

ธรรมชาติรู้และโลกตามการรับรู้

จิตและเจตสิก

เรื่องของการศึกษาย่อมต้องเกี่ยวข้องกับเรื่องของการรู้ พระพุทธ- ศาสนาอธิบายการรู้ของมนุษย์ว่าเป็นธรรมชาตินิดหนึ่ง เรียกธรรมชาติรู้ว่า จิต ทำหน้าที่รู้อารมณ์ (ธรรมชาติที่ถูกรู้) จิตที่วุ่นนี้เกิดดับ ๆ รวดเร็วมาก เรียกจิต ที่เกิดแล้วดับนี้ว่า ดวง จิตดวงที่ดับไปนั้นเป็นปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นสืบต่อกัน ไม่ขาดสาย (เรียกว่า วิถีจิตและภวังคจิต) ด้วยเหตุนี้ คนทั่วไปจึงไม่อาจรู้ ปรากฏการณ์เกิดดับของจิตแต่ละดวงได้ แต่อาจรับรู้ผลรวมของวิถีจิตในรูปของ ความรู้สึกนึกคิด

ถ้ามีแต่การทำงานของจิต การรู้ทั้งหมดของมนุษย์ก็คงไม่หลากหลาย

ดังที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ จิตนั้นมีธรรมชาติอีกชนิดหนึ่งประกอบอยู่ เรียกว่า *เจตสิก* เจตสิกนี้เป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นพร้อมกับการเกิดขึ้นของจิต ดับลงพร้อมกับการดับของจิต ขณะที่ดำรงอยู่นั้นเจตสิกก็มีอารมณ์อันเดียวกับจิต และมีที่อาศัยเกิดอย่างเดียวกับจิต กล่าวง่าย ๆ ก็คือ เจตสิกเป็นลักษณะของจิต อาจแบ่งเจตสิกออกเป็น 3 ประเภท คือ อัญญาสมานเจตสิก อกุศลเจตสิก และโสภณเจตสิก

อัญญาสมานเจตสิก เป็นเจตสิกที่ประกอบในจิตทุกดวงทั้งกุศลและอกุศล กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ อัญญาสมานเจตสิกนี้เกิดร่วมกับเจตสิกอื่น ๆ ทุกดวง แล้วยแต่กรณี จัดว่าเป็นเจตสิกยื่นโรงในการรู้ของมนุษย์ นั่นคือ ทุกครั้งที่มนุษย์รับรู้ การรับรู้ั้นต้องประกอบด้วยลักษณะ 7 ประการ ดังนี้

1. การกระทบอารมณ์ (ผัสสะ)
2. การเสวยอารมณ์ (เวทนา)
3. การหมายรู้อารมณ์ (สัญญา)
4. การกระตุ้นชักชวนเจตสิกต่าง ๆ ที่เกิดร่วมทำหน้าที่กับ
อารมณ์ (เจตนา)
5. ความแน่วแน่ในอารมณ์เดียว (เอกัคตา)
6. การรักษาเจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดร่วม (ชีวิตินทรีย)
7. การมุ่งและนำเจตสิกที่เกิดร่วมสู่อารมณ์ (มนสิการ)

จากลักษณะทั้งเจ็ดที่ประกอบจิตนี้ แสดงให้เห็นว่า การรับรู้ของมนุษย์นั้นเป็นความรู้สึกนึกคิดร่วมกัน แต่ความรู้สึกนึกคิดเหล่านี้จะมีรายละเอียดอย่างไร นั้นขึ้นอยู่กับเจตสิกอื่นจะเข้าประกอบร่วมหรือเกิดร่วมในขณะจิตนั้น ทั้งนี้ โดยตัวของมันเองเป็นกลางยังไม่มีลักษณะกุศลหรืออกุศล เจตสิกที่เป็นกลางอีกกลุ่มหนึ่งคือ ปกิณณกเจตสิก เจตสิกกลุ่มนี้แยกย้ายกันเกิดและประกอบทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล แต่ไม่ทุกดวง ปกิณณกเจตสิก มี 6 ดวง คือ วิตก วิจาร อธิโมกข์ วิริยะ ปิติ ฉันทะ จัดเป็นสังขารชั้นที่ (กรมการศาสนา 2525 : 35 : 38)

อกุศลเจตสิก เป็นธรรมชาติจำพวกชักนำให้กระทำชั่วทางกาย วาจา ใจ มีทั้งสิ้น 14 ดวง จำแนกเป็น 5 กลุ่ม คือ กลุ่มโมหะ กลุ่มโทสะ กลุ่มโลภะ กลุ่มถีนะมิกขะ และวิจิกิจฉา โมหะ โทสะ โลภะ นี้เป็นที่รู้จักกันในนามของกิเลส 3 หรืออกุศลมูลนั่นเอง ส่วนถีนะมิกขะและวิจิกิจฉาเป็นที่รู้จักกันว่า เป็นนิर्वรณธรรม ซึ่งจะไม่เป็นที่รู้สึกแก่บุคคลทั่วไป แต่จะปรากฏขึ้นรบกวนผู้ที่ทำสมาธิ คุณสมบัติโดยสังเขปของอกุศลเจตสิกเหล่านี้มีดังนี้

ความไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง คือ อวิชชา (โมหะ)

ความอยากได้อารมณ์ (โลภะ)

ความต้องการทำลายอารมณ์ (โทสะ)

ความหดหู่ เชื่องซึม (ถีนะมิกขะ)

ความปลงใจลงไม่ได้ (วิจิกิจฉา)

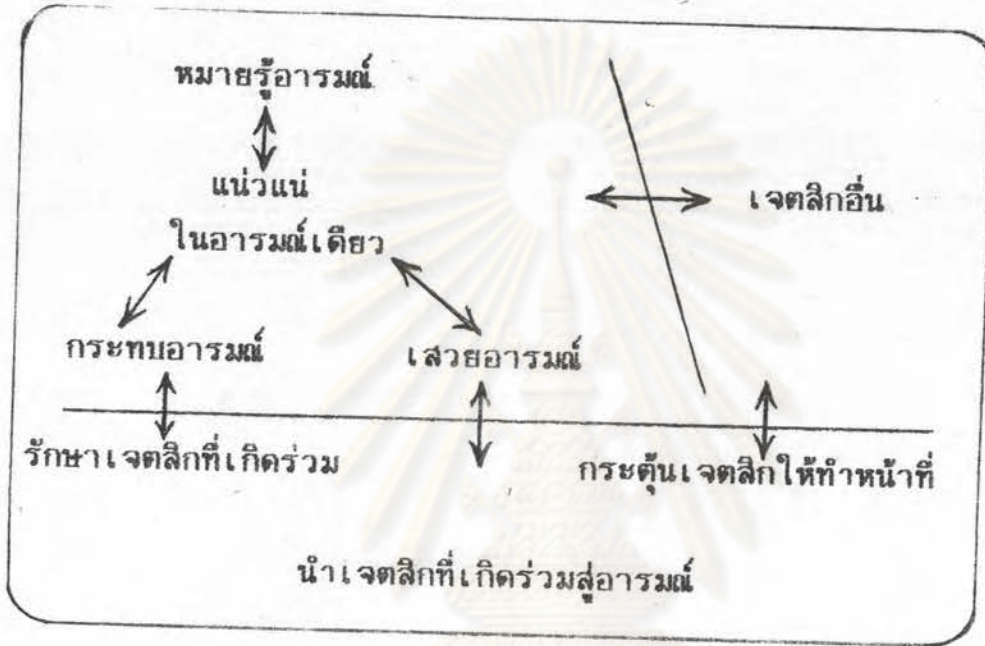
(กรมการศาสนา 2525 : 34 : 275-277)

โสภณเจตสิก เป็นธรรมชาติจำพวกชักนำให้กระทำดีทางกาย วาจา ใจ เป็นกุศลเจตสิก มี 24 ดวง จำแนกเป็น 4 กลุ่ม คือ โสภณสาธารณเจตสิก วีรตีเจตสิก อัมปปัญญาเจตสิก ปัญฺฑินทรีย ถ้าเทียบกับไตรสิกขา ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีจะเห็นว่า ปัญฺฑินทรียก็คือ ปัญญาหรือวิชชา นั้นเอง ส่วนวีรตีเจตสิก ซึ่งมี 3 ดวง คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ก็คือ ศีล และโสภณสาธารณเจตสิก 19 ดวง เช่น กาย-จิตตปัสสัทธิ กาย-จิตตลหุตา อาจสงเคราะห์เข้าเป็นสมาธิ

โสภณเจตสิกและอกุศลเจตสิก จะไม่เข้าประกอบจิตพร้อมกัน และถ้าพิจารณาในรายละเอียดจะเห็นว่า เจตสิกทั้งสองนี้เป็นธรรมชาติฆ่ากัน เช่น ปัญฺฑินทรียกับโมหะเจตสิก นอกจากนี้ ถ้าพิจารณาเฉพาะอกุศลเจตสิกจะเห็นว่า โมหะเจตสิกและบิรวารจะประกอบในอกุศลจิตทุกดวง จัดว่าเป็นรากฐานของอกุศลธรรมทั้งปวง โลภะเจตสิกและโทสะเจตสิกมีลักษณะตรงกันข้ามกัน และไม่เกิดในจิตดวงเดียวกันดังที่กล่าวแล้ว แต่เจตสิกทั้งสองก็มีคุณสมบัติตรงกันประการหนึ่ง คือ เป็นประธานของเจตสิกลักษณะเดียวกัน ส่วนโสภณเจตสิกซึ่งเป็นเจตสิกฝ่ายดีงามก็เป็นไปทำนองเดียวกัน คือ มีกลุ่มหนึ่งที่ประกอบกุศลจิตทุกดวง เรียกเจตสิกกลุ่มนี้ว่า โสภณสาธารณเจตสิก ปัญฺฑินทรียนั้นเป็นตัวปัญญา เป็นธรรมชาติ

ที่รู้แจ้ง ส่วนวิบัติเจตสิกโดยทั่วไปแล้วจะประกอบจิตขณะทำการ (มโนกรรม วชิกรรม และกายกรรม)

จากข้ออภิปรายข้างต้น อาจแสดงภาพการทำหน้าที่ของเจตสิกในหนึ่งขณะจิต ได้ดังนี้

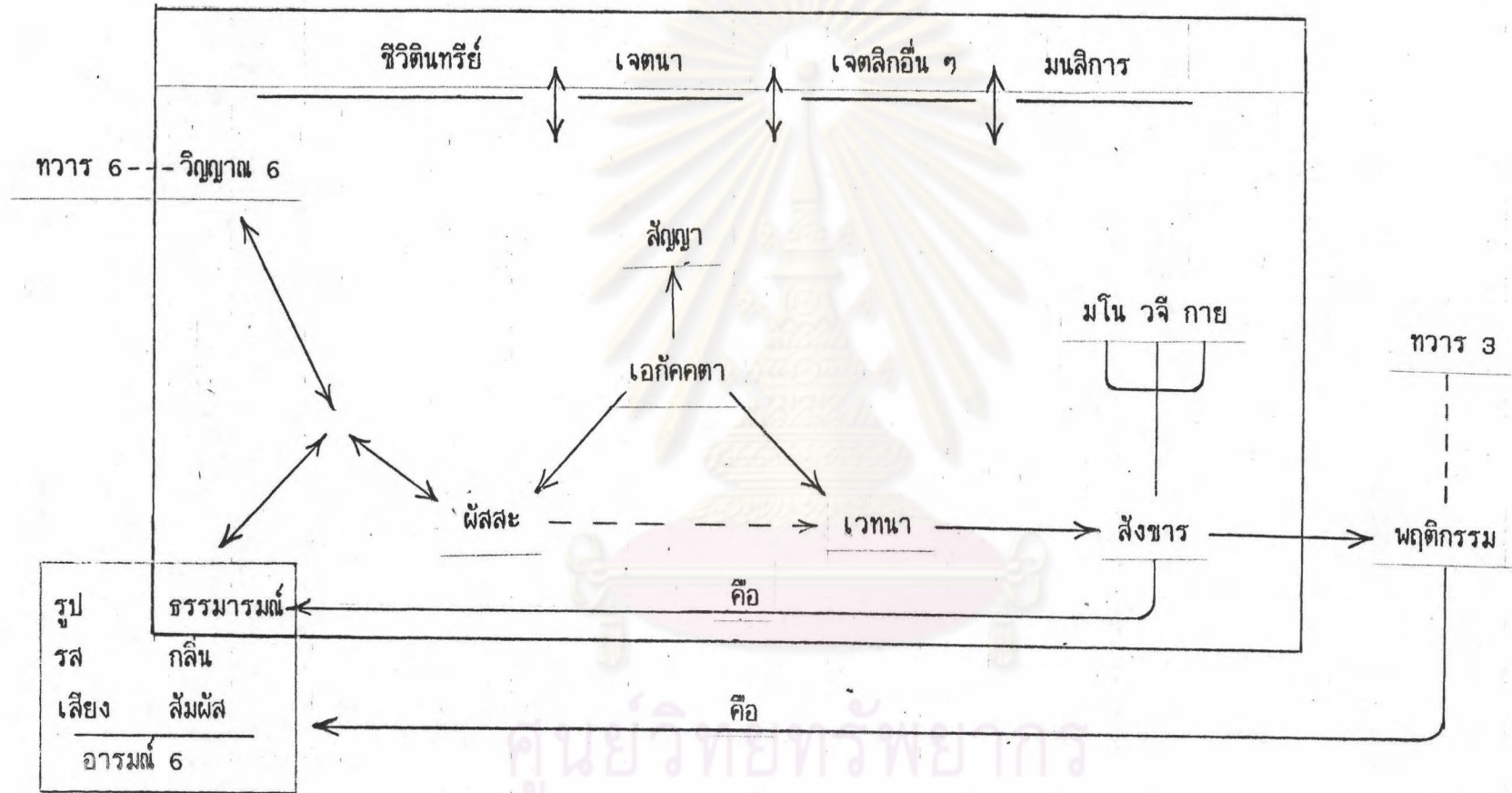
แผนภูมิที่ 11 การทำหน้าที่ของเจตสิกในการรู้หนึ่งขณะจิต

จากแผนภูมินี้ จะเห็นว่าการรู้แต่ละขณะจิตนั้น ต้องประกอบด้วยส่วนที่ 1 และ 2 เสมอไป แต่การรู้นี้แจกเป็นหลายลักษณะด้วยกัน เปลี่ยนแปลงไปตามเจตสิกในส่วนที่ 3 ถ้าเป็นเจตสิกกลาง ๆ การรู้ขณะจิตนั้นก็เป็กลาง ถ้าเป็นอกุศลเจตสิก การรู้ขณะจิตก็เป็นอกุศล ถ้าเป็นกุศลเจตสิก การรู้ขณะนั้นก็เป็กุศล

เมื่อมีการกระทบอารมณ์แล้ว เจตสิกที่ทำหน้าที่ต่ออารมณ์ก็รับช่วงกัน อันเป็นการทำความเข้าใจต่ออารมณ์นั้น ๆ เช่น สัญญาเข้ามาหมายรู้สีสัน รูปทรง กลิ่น ฯลฯ เวทนาเข้ามาเสวยอารมณ์ เป็นสุข ทุกข์ หรืออูเบกขา วิตก วิचार เข้ามาทำหน้าที่ตรikirongอารมณ์ มนสิการเข้ามาคลุกเคล้าหน้าที่ต่าง ๆ ในขณะที

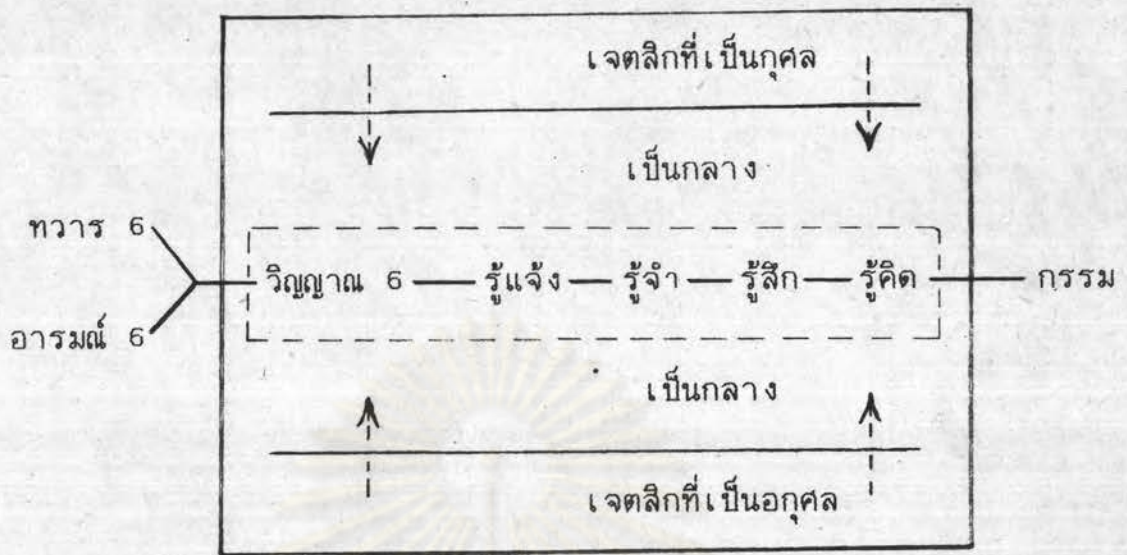
เจตสิกที่ทำหน้าที่สนับสนุนเจตสิกอื่น ๆ ให้ทำหน้าที่คอยสนับสนุนอยู่เช่น เอกัคคตา ทำให้เกิดความแน่วแน่ในอารมณ์เดียวเช่น เห็นอะไรก็แน่วแน่เห็นอย่างนั้น ทำให้เจตสิกอื่นทำหน้าที่ต่ออารมณ์ได้ต่อเนื่อง ซีวิตินทรีย์ทำให้เจตสิกอื่น ๆ ที่เกิดร่วมในขณะจิตนั้นดำรงอยู่ได้ เป็นต้น ดังนั้น กระบวนการรู้ของมนุษย์อาจอธิบายได้ว่า เมื่อบุคคลรับรู้อารมณ์ด้วยทวารทั้ง 6 (คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) ประกอบกับมีผัสสะเกิดขึ้น จากนั้นสัญญา เวทนา สังขาร คือ เจตสิกอื่น ๆ ที่คลุกเคล้าอารมณ์โดยเฉพาะวิตก วิจารณ์ ก็เกิดร่วมด้วย ปราภฏการณเกิดขึ้นเป็นรายขณะจิต แต่ละขณะจิตที่สืบต่อกันนั้น อาจกระทำต่ออารมณ์เดียวหรือไม่ก็ได้ ถ้ากระทำต่ออารมณ์เดียวความรู้สึกนึกคิดต่อก็คือเป็นเรื่องราวเดียวกัน ก่อให้เกิดกรรม (กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม) เป็นเรื่องเป็นราว ถ้ากระทำต่ออารมณ์โน้นอารมณ์นี้ ไม่ต่อเนื่องกัน กรรมที่จิตกระทำก็ฝังชานไม่เป็นเรื่อง

ถ้าพิจารณาจากเจตสิกเหล่านี้อาจกล่าวได้ว่า การรู้ของมนุษย์มีหลายแบบรับรู้ (รูป) คือ รู้แจ้ง (วิญญาณ) รู้จำ (สัญญา) รู้สึก (เวทนา) รู้คิด (สังขาร) ความรู้ทั้งหลายเหล่านี้ทำให้มนุษย์สามารถอธิบายโลก (สิ่งที่ตนรับรู้ที่เรียกว่า อารมณ์) ในแง่มุมที่แตกต่างกันออกไป รู้แจ้งมีลักษณะเป็นการรับรู้เท่าที่สัมผัสได้จริง เช่น เห็นกับตา ได้ยินกับหู ในขณะที่รู้จำ และรู้สึกนั้น เป็นการกำหนดรู้ลักษณะบางประการของสิ่งที่รู้แจ้งอยู่ เช่น กำหนด (เห็น) สีแดง (เป็นลักษณะของการให้ความหมายเฉพาะคุณลักษณะ ทำให้แยกอารมณ์นั้นออกจากอารมณ์อื่น ๆ ง่ายเข้า) กำหนดความน่ารัก (เป็นลักษณะของการให้ความสำคัญเฉพาะเรื่องตามความนิยมเอียงของตน) ส่วนรู้คิดนั้นเป็นการผสมผสานความรู้ที่กล่าวแล้วทั้งสามอีกทีหนึ่ง ในขณะจิตแห่งการดำเนินชีวิตของมนุษย์ การรู้เหล่านี้เกิดดับพร้อมกัน รับอารมณ์เดียวกัน จึงเป็นการยากที่จะแยกให้ชัดว่าตรงไหนเป็นการรู้อย่างไร แต่ผู้สังเกตจิตได้ดีจะแยกออกโดยลักษณะของการรู้นั้นเอง เปรียบได้กับน้ำแกงที่มีหลายรสผสมกัน แม้จะเป็นการยากที่จะแยกว่า น้ำแกงส่วนใดมีรสชาติเปรี้ยว ส่วนใดมีรสหวาน ส่วนใดมีรสเค็ม แต่ผู้รับประทานน้ำแกงย่อมลิ้มรสทั้งสามได้ทั้งหมด สำหรับบุคคลทั่วไปแล้ว *รู้สึก* ก่อนข้างจะเป็นตัวเด่นในแต่ละขณะจิต (ดังปรากฏเป็นปัจจัยตัวหนึ่ง (เวทนา) ในปฏิทิจสมุบาท) แต่สำหรับผู้ฝึกหัดอบรมตามแนวทางในพระพุทธศาสนาได้ผลก็อาจพัฒนาความรู้ อื่น ๆ ให้มีกำลังขึ้นได้ อย่างไรก็ตาม อาจแสดงให้เห็นกระบวนการรู้ของมนุษย์ในแต่ละขณะจิตได้ดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิ 12 กระบวนการรู้ในจิตของมนุษย์

จากแผนภูมิจะเห็นว่า กระบวนการรู้ของมนุษย์นั้นเริ่มจากการประชุมพร้อมกันของสามองค์ประกอบ คือ อารมณ์ วิชา และผัสสะ วิชา นั้นจำแนกเป็น 6 เพื่อแสดงให้เห็นว่าวิชาเป็นธรรมชาติเฉพาะในการรับรู้เฉพาะอารมณ์ เช่น จักขุวิชา ผัสสะ รูปอารมณ์ประชุมพร้อมกันก็คือ การเห็น เมื่อเห็นสัญญา และ เวทนา ก็ทำหน้าที่ต่ออารมณ์นั้น คือ ทำการจำและให้ความหมายว่าเป็นอะไร สีอะไร น่ารัก น่าเกลียด ฯลฯ เหล่านี้เป็นการให้ความหมายสิ่งที่ถูกรู้ ทั้งนี้ โดยมีเจตสิกอื่น ๆ สนับสนุนอยู่ เช่น เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ วิตก วิจารณ์ เป็นต้น อาการเช่นนี้เป็นการทำงานผสมผสานกันของเจตสิกต่าง ๆ ต่ออารมณ์ อาการเช่นนี้เรียกว่า สังขาร เรียกกันทั่ว ๆ ไป ว่า การคิด ธรรมชาติรู้ที่เป็นการคิดนี้เป็นการสื่อสารด้วย ในขั้นแรกสื่อสารกับตนเอง อาจจะสื่อสารในลักษณะอธิบายอารมณ์ที่กำลังถูกรู้ที่ว่าอะไรเป็นอะไร หรือสื่อสารในลักษณะกำหนดที่ทำการกระทำต่ออารมณ์นั้น การสื่อสารอย่างหลังนี้ถ้าแรงพอก็จะปรากฏเป็นพฤติกรรมทางกาย และ/หรือวาจา พฤติกรรมเหล่านี้ย้อนกลับไปเป็นอารมณ์ที่ถูกรู้ได้อีกในขณะจิตถัดไป ที่น่าสังเกตก็คือ สังขารนั้นเป็นตัวการคิดสิ่งที่คิดนั้นอาจกลับมาเป็นธรรมารมณ์ได้อีกในขณะจิตต่อไป ถ้าจิตยกเอาขึ้นมาคิดนี้เป็นกระบวนการกลาง ๆ ที่แสดงเฉพาะการทำหน้าที่ของจิตต่ออารมณ์ กระบวนการของธรรมชาติรู้นี้เป็นสภาวะธรรมชาติ ไม่ต้องฝึกหัดอบรมอะไรก็รู้ได้ ผลของการรู้นี้ยังไม่ใช่ความสุข ความทุกข์ หรือความพ้นทุกข์ ตัวแปรสำคัญที่ทำให้กระบวนการรู้ซึ่งมีอยู่นี้เปลี่ยนคุณภาพไปก็คือ อกุศลเจตสิก และ โสภณเจตสิก อกุศลเจตสิกเมื่อเข้าประกอบเจตสิกที่เป็นกระบวนการรู้ดังกล่าวข้างต้นก็จะทำให้กระบวนการรู้เป็นความรู้ผิดหรือไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง เป็นความรู้ที่ให้ความรู้สึกพร่องอยู่เป็นนิจต่อผู้รู้นั้นเอง แต่ถ้าโสภณเจตสิกเข้าประกอบเจตสิกที่เป็นกระบวนการรู้ดังกล่าว ก็จะทำให้กระบวนการรู้เป็นความรู้ชัดตามความเป็นจริง เป็นความรู้ที่ให้ความรู้สึกเต็ม ไม่ยึดติดในสิ่งที่ถูกรู้ การศึกษาในพระพุทธศาสนาก็คือ การฝึกอบรมเพื่อให้ธรรมชาติรู้ประกอบด้วย โสภณเจตสิก กล่าวโดยนัยกลับก็คือ เปลี่ยนคุณภาพของอกุศลเจตสิกให้เป็นโสภณเจตสิก นั่นเอง ดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิ 13 ความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติต่าง ๆ นับแต่ผัสสะจนถึงกรรม

อาจกล่าวในที่นี้ โดยอาศัยธรรมชาติรู้ มนุษย์ย่อมรู้อารมณ์ได้เป็น 3 กรณี คือ รู้เป็นกลาง ๆ รู้เป็นกุศล และรู้เป็นอกุศล ทั้งนี้ รู้ได้ 4 ลักษณะด้วยกัน คือ รู้แจ้ง รู้จำ รู้สึก และรู้คิด

มนุษย์มีช่องทางรับรู้ 6 ช่องทางด้วยกัน คือ ตา (จักขุ) หู (โสต) จมูก (ฆานะ) ลิ้น (ชิวหา) กายสัมผัส (กาย) ใจ (มโน) เรียกว่า ทวาร ส่วนสิ่งที่รับรู้ันั้นเรียกว่า อารมณ์ แต่ละทวารรับรู้อารมณ์ได้เฉพาะอย่าง คือ ตา รับรูรูปร่าง (รูป) หูรับรู้เสียง (สัทธะ) จมูกรับรู้กลิ่น (คันธะ) ลิ้นรับรู้รส (รส) กายรับรู้สัมผัส (โผฏฐัพพะ) ใจรับรู้สิ่งนึกคิด (ธรรม) อารมณ์ทั้ง 6 ชนิดนี้มีมากมายแวดล้อมมนุษย์อยู่ให้รับรู้ตลอดเวลา กล่าวได้ว่าเป็นโลกที่แวดล้อมมนุษย์อยู่

ในแง่นี้ โลก เป็นไปตามการรับรู้ และไม่ว่าจะพิจารณาโลกโดยมิติใดก็ตาม โลกก็ยิ่งขึ้นอยู่กับการรับรู้ของมนุษย์นั่นเอง สิ่งที่มนุษย์รับรู้ก็คือ โลก มนุษย์รับรู้โลกโดยทวารทั้ง 6 พระพุทธศาสนาสอนอธิบายโลกตามการรับรู้ไว้ดังนี้

"จักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุวิญญาณ
 มีอยู่ ณ ที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ ณ ที่นั้น
 โสต เสียง โสตวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งด้วยโสตวิญญาณ
 มีอยู่ ณ ที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ ณ ที่นั้น
 ขน (จมูก)... ลิ่น... กายสัมผัส... ใจ ธรรมารมณ
 มโนวิญญาณธรรมที่จะพึงรู้แจ้งด้วยมโนวิญญาณ มีอยู่ ณ ที่ใด
 โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ ณ ที่นั้น
 จักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุวิญญาณ
 ไม่มี ณ ที่ใด โลกหรือบัญญัติว่าโลกก็ไม่มี ณ ที่นั้น ฯลฯ
 ใจ ธรรมารมณ มโนวิญญาณ ธรรมที่จะพึงรู้แจ้งด้วยมโนวิญญาณ
 ไม่มี ณ ที่ใด โลกหรือบัญญัติว่าโลก ก็ไม่มี ณ ที่นั้น

(กรมการศาสนา 2525 : 18 : 38)

"บุคคลย่อมสำคัญในโลกว่าโลกด้วย (ธรรม คือ) จักขุ รูป จักขุวิญญาณ
 ด้วยหู... ด้วยจมูก... ด้วยลิ่น... ด้วยกาย... ด้วยใจ ธรรมนี้
 เรียกว่า โลกในวินัยของพระอรหันต์

(กรมการศาสนา 2525 : 18 : 97-99)

เจตสิกกับศีลสมาธิปัญญา

ศีลเป็นเรื่องของการปฏิบัติทางกาย วาจา ทั้งนี้ หมายถึง มโนกรรม
 ที่กำกับการปฏิบัติหรือเจตนาในการปฏิบัติทางกาย วาจา ในอันที่จะเว้นจากอกุศล
 กรรมทั้งหลาย เมื่อเป็นเช่นนี้จะเห็นว่า เจตสิกหลัก ๆ ที่น่าจะเป็นลักษณะของ
 ศีล สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ กรณะ มุกิตา ส่วนสมาธิเป็น
 เรื่องของความตั้งมั่นแห่งจิตต่ออารมณ์เดียว รวมถึงการปฏิบัติเพื่อการนั้นด้วย
 เจตสิกหลัก ๆ ที่เป็นลักษณะของสมาธิ ก็คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ เอกัคคตา ปัสสิทถิ
 (ในโนภณสาธารณเจตสิก) (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 52-53) ฯลฯ
 สุดท้าย ปัญญาเป็นความรู้แจ้งแทงตลอด และการปฏิบัติเพื่อการนั้น เจตสิกที่เป็น
 ลักษณะของปัญญา ก็คือ ปัญญินทริย์ (กรมการศาสนา 2525 : 35 : 30) กล่าว

โดยสรุปก็คือ เจตสิกฝ่ายกุศลและอัญญาสมานเจตสิกจัดเป็นศีล สมาธิ และปัญญา

เจตสิกกับกิเลส

กิเลส เป็นอกุศลธรรม ที่ครอบงำให้บุคคลทำกรรมชั่ว (กายทุจริต วาจาทุจริต มโนทุจริต) กิเลสแบ่งตามลักษณะได้เป็น 3 ประเภท คือ ความโลภ (โลภะ) ความโกรธ (โทสะ) ความหลง (โมหะ) (กรมการศาสนา 2525 : 25 : 198)

ความโลภ แปลตรงตัวว่า ความอยากได้ เป็นความคิดอ่านความรู้สึก ที่ตั้งเข้าหาตน สัมพันธ์กับความยึดมั่นว่าเป็นตัวเป็นตนของตนและสิ่งที่ตนเข้าไป เกี่ยวข้องด้วย และพอใจ (สุขเวทนา) (กรมการศาสนา 2525 : 34 : 275 , 108)

ความโกรธ แปลตรงตัวว่า ความคิดประทุษร้าย เป็นความคิดอ่าน ความรู้สึกที่ต้องการทำลายให้พินาศลง ความโกรธนี้สัมพันธ์กับความยึดมั่นว่าเป็น ตัวเป็นตนของตนและสิ่งที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้อง ผนวกกับความไม่พอใจ (ทุกขเวทนา) (กรมการศาสนา 2525 : 34 : 275-276 , 118)

ความหลง แปลตรงตัวว่า ความไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง หลงผิด ว่าเป็นตัวเป็นตน ผนวกกับความรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) (กรมการศาสนา 2525 : 34 : 276 , 117)

ในแง่การรับรู้หรือธรรมชาติรู้ของมนุษย์ อาจกล่าวได้ว่า กิเลสเป็น ธรรมชาติที่รบกวนการรับรู้ของมนุษย์ให้ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง จะเรียกว่า เป็นอคติรบกวนการรับรู้ ก็คงจะได้ ความหลงนั้นเป็นธรรมชาติจำพวกที่ทำให้ไม่ รู้ชัด เห็นไม่แจ้ง ทำให้เข้าใจผิด เช่น เข้าใจสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่ามีความเป็นตัวตน ความโกรธมีลักษณะของการผลึกออก เนื่องจากเมื่อกระทบอารมณ์ (ที่เข้าใจว่ามี ความเป็นตัวตน) ประกอบทุกขเวทนา จึงต้องการผลึกอารมณ์นั้นออกจากตัว (ซึ่งก็เข้าใจว่ามีความเป็นตัวตนด้วย) ถ้าเป็นกิเลสอย่างหยาบก็รุนแรงถึงขั้นชัก นำให้ประทุษร้ายหรือปองร้ายอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความโกรธนั้น ถ้าเบาบางลง

ก็เพียงแต่ทำให้เดือดร้อน รำคาญ ต้องการไปให้พ้นจากอารมณ์ดังกล่าวเท่านั้น ส่วนความโลภมีลักษณะดึงเข้า เนื่องจากเมื่อกระทบอารมณ์ประกอบสุขเวทนา จึงต้องการดึงอารมณ์นั้นเข้าหาตัวเป็นของตัวเอง ถ้าความโลภรุนแรงก็ถึงขั้นอยากได้ของผู้อื่น โดยไม่คำนึงถึงวิธีการที่ได้มา ถ้าความโลภเบาบางลงก็เพียงแต่ทำให้กระวนกระวาย ฟุ้งซ่าน ใฝ่หา ยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นของตน เป็นต้น อาจกล่าวในที่นี้ว่า ไม่ว่ากิเลสจะปรากฏในรูปใดก็ตาม ในแง่การรับรู้แล้ว กิเลสทุกตัวเป็นการรับรู้ภายใต้กรอบของความเป็นตัวตนทั้งสิ้น ในแง่การอธิบาย การอธิบายกิเลสที่มุ่งแสดงให้เห็นธรรมชาติฝ่ายอกุศล ว่ามีอะไรบ้าง มีอำนาจหน้าที่อะไร ทั้งนี้ เน้นที่ตัวธรรมชาติ ส่วนเจตสิกเป็นการอธิบายสิ่งเดียวกันนี้ แต่อธิบายอย่างเน้นลักษณะของธรรมชาติรู้

ความจริง

การรับรู้ของมนุษย์และสิ่งที่ถูกรู้ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น เป็นแต่อธิบายปรากฏการณ์ที่ธรรมชาติรู้ของมนุษย์ทำงาน เมื่อมีการกระทบกันระหว่างอารมณ์อายตนะและวิญญาณ แต่การรู้นั้นยังมีรายละเอียดกระจายออกไปอีก เมื่อรู้อย่างหนึ่งมนุษย์ก็จะกระทำอย่างหนึ่ง ตัดสินใจอย่างหนึ่ง และได้รับผลอย่างหนึ่งเสมอไป ประเด็นที่ควรกล่าวถึงในที่นี้ก็คือ มนุษย์ควรจะรู้ในเรื่องใด แง่มุมใดบ้าง พระพุทธศาสนามีธรรมะสำคัญ ๆ หลายชุดด้วยกันที่อธิบายภาพของโลก ดังจะยกมา 4 ชุด คือ อริยสัจ ไตรลักษณ์ กามคุณ และโทษของกาม ปฏิจจสมุปบาท อริยสัจ

ไตรลักษณ์

ลักษณะของโลกอาจมีมากมาย เช่น สีเขียว สีแดง สีเหลือง ทรงกลม เย็น ร้อน อ่อน แข็ง น่ารัก น่าชัง แต่ไม่ว่าจะลักษณะใดก็ตาม พระพุทธศาสนาอธิบายว่า ลงสรุปได้เป็น 3 ลักษณะ (กรมการศาสนา 2525 : 18 : 1-6 , 35-37) ดังนี้

1. ลักษณะแห่งการเปลี่ยนแปลง (อนิจจตา) ไม่เที่ยงแท้ คือ ไม่คงเป็นเช่นนั้น ๆ อยู่ได้ ทั้งนี้ เพราะสรรพสิ่งที่มนุษย์บัญญัติ (ให้ความหมาย) ว่าคือโลกหรือส่วนหนึ่ง ๆ ของโลกนั้น แท้จริงเป็นปรากฏการณ์ที่สืบต่อกันไปตามเหตุ

ปัจจัย มนุษย์เพียงแต่จับบางตอนบางส่วนของปรากฏการณ์นั้น แล้วให้ความหมายหรือบัญญัติว่าเป็นนั่นเป็นนี่ เป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ สิ่งดังกล่าวนี้จะปรากฏแก่การรับรู้ของมนุษย์ก็ชั่วระยะเวลาที่มันสภาพอยู่ได้ แท้จริงแล้วความเลื่อนไหลของปรากฏการณ์ย่อมเป็นไปเสมอ ความไม่เที่ยงนั้นเป็นไปตลอดเวลา ตัวอย่างที่เห็นง่าย ๆ ก็คือ ความเปลี่ยนแปลงแห่งสภาพชีวิต จากเด็กเป็นผู้ใหญ่ จากผู้ใหญ่เป็นคนชรา เป็นต้น

2. ลักษณะแห่งความทนได้ยาก (ทุกข์ตา) ความถูกบีบคั้น คือ ถูกบีบคั้นให้ต้องเปลี่ยนแปลงไป ไม่อาจคงสภาพแห่งความเป็นสิ่งนั้นอยู่ตลอดไป นี่เป็นการพิจารณาคุณสมบัติของสรรพสิ่งในโลกที่มนุษย์รับรู้ไว้ได้อีกแง่มุมหนึ่ง ตามที่สรรพสิ่งเหล่านี้คุมตัวกันขึ้นตามเหตุปัจจัย เมื่อเหตุปัจจัยเปลี่ยนความเป็นสิ่งนั้นก็ต้องเปลี่ยนไปด้วย ไม่อาจคงสภาพเป็นสิ่งนั้นอยู่ได้ โดยนัยนี้ก็เท่ากับว่าโดยธรรมชาติแล้ว ความเป็นสิ่งใดก็ดี ย่อมถูกบีบคั้นอยู่เสมอ เป็นความไม่สมบูรณ์ในตัวเอง เป็นสภาพที่ต้องอาศัยพึ่งพาสิ่งอื่นอยู่เสมอ ถ้าพิจารณาสภาพชีวิตจะเห็นว่า ชีวิตที่เกิดมานั้นถูกความหิวบีบคั้นจำเป็นต้องกิน เมื่อกินก็เติบโตขึ้นตามลำดับ ความเปลี่ยนแปลงจากหิวเป็นอิ่ม จากอิ่มเป็นหิว จากเด็กเป็นผู้ใหญ่เหล่านี้ล้วนแต่ถูกบีบคั้นด้วยเหตุปัจจัยของการดำรงชีวิต นี่เป็นลักษณะที่เรียกว่า ทุกข์ตา

3. ลักษณะแห่งความไม่เป็นตัวตน (อนัตตา) เป็นการพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ในอีกแง่มุมหนึ่ง ด้วยความที่สรรพสิ่งเหล่านี้คุมตัวกันขึ้นตามเหตุปัจจัย มีความไม่เที่ยงหรือเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ถูกบีบคั้นด้วยเหตุปัจจัยอยู่เสมอ เมื่อพิจารณาในแง่ว่าเป็นตัวตน (อัตตา) หรือไม่ จะเห็นว่า สิ่งที่มีลักษณะไม่เที่ยงเป็นทุกข์เช่นนี้ ย่อมไม่ใช่สิ่งที่ถือได้ว่าเป็นตัวตน เนื่องจากแม้แต่ตัวของมันเองก็บังคับควบคุมให้เป็นไปตามความต้องการไม่ได้ อีกทั้งไม่สามารถบังคับควบคุมให้คงสภาพแห่งความเป็นตัวตนนั้นได้ นั่นก็คือ สิ่งที่มนุษย์รับรู้และบัญญัติว่าเป็นตัวตนอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น โดยเนื้อแท้แล้ว ไม่มีความเป็นตัวตนดังที่เข้าใจ ด้วยเหตุที่บังคับ ควบคุมให้เป็นไปตามต้องการไม่ได้ เช่น เด็กก็ย่อมเติบโตเป็นผู้ใหญ่ ใครก็ไม่อาจจุดรั้งไว้ได้

ไตรลักษณ์นี้เป็นคุณลักษณะของทุก ๆ สิ่งที่มนุษย์สามารถรับรู้ได้ จัดว่าเป็นลักษณะทั่ว ๆ ไป (สามัญลักษณะ) ของสิ่งต่าง ๆ (กรมการศาสนา 2525

: 20 : 368) ทั้งนี้ เพราะสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้น เป็นสิ่งคุณสมบัติขึ้น สิ่งที่มีคุณสมบัติขึ้นย่อมมีคุณสมบัติแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่เป็นตัวตนทั้งสิ้น เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น จะยกตัวอย่างไตรลักษณ์ในชั้น 5 ดังต่อไปนี้

พระพุทธเจ้าถามพระอานนท์ว่า พระอานนท์จะอธิบายอย่างไรกับข้อความที่ว่า สิ่งปรากฏคือ ความบังเกิดขึ้นของธรรมเหล่าใด ความเสื่อมของธรรมเหล่าใด พระอานนท์ทูลตอบว่า จะอธิบายว่า สิ่งปรากฏ คือ ความบังเกิดขึ้นและความเสื่อมไปของ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ พระพุทธเจ้าทรงรับว่า คำอธิบายดังกล่าวถูกต้อง (กรมการศาสนา 2525 : 17 : 37) และทรงอธิบายไว้ใน ปัญจวัคคีสสูตร ว่า ชั้น 5 มีใช้ตัวตน (อนัตตา) ถ้ารูปนี้มีความเป็นตัวตน (อัตตา) จริง รูปนี้ก็คงไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ ทั้งยังเป็นไปตามความปรารถนาในรูปว่า ขอรูป (ของเรา) จงเป็นอย่างเกิด อย่างใดเป็นอย่างนั้นเลย แต่เพราะรูปมีใช้ตัวตน รูปจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และไม่ได้ตามปรารถนาในรูป อีก 4 ชั้น คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็มีใช้ตัวตนในทำนองเดียวกัน โดยสรุปชั้น 5 นั้น ไม่มีใช้ตัวตน จากนั้นทรงย้ำว่า ชั้น 5 นั้นไม่เที่ยง สิ่งที่ไม่เที่ยงนั้นจัดว่าเป็นทุกข์ และสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา นั้น จัดว่าไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ผู้ที่เห็นเช่นนี้ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น 5 เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจเพื่อความเป็นอย่างนี้มีได้มี (กรมการศาสนา 2525 : 17 : 64-67)

นอกจากจะแสดงไตรลักษณ์ในชั้น 5 แล้ว พระพุทธองค์ยังแสดงไตรลักษณ์ในอายตนะภายใน อายตนะภายนอก (กรมการศาสนา 2525 : 18 : 1-6) ไตรลักษณ์ในกาม ว่าเป็นโทษของกาม (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 119-122) ด้วย

สภาพเปลี่ยนแปลง เช่นนี้มีอยู่ตลอดเวลา เสมือนถูกบังคับให้เป็นเช่นนั้น กล่าวอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ ตกอยู่ในสภาพทนเป็นเช่นนั้นได้ยาก สิ่งต่าง ๆ ทั้งหลายในโลกล้วนมีคุณลักษณะเหล่านี้อยู่ทั้งสิ้น การเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ไม่เป็นที่ไปตามความต้องการของใคร นั่นคือ สิ่งทั้งหลายที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องหรือ

ให้ความหมาย (ว่าเป็นตัวตน เป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้) นั้น มิได้มีสาระเป็นไปดังการให้ความหมายนั้น แท้จริงแล้วสิ่งที่มนุษย์บัญญัติแล้วยึดถือว่าเป็นนั้นเป็นนี่ เป็นการตัดตอนกระแสแห่งความเปลี่ยนแปลง แล้วให้ความหมายเท่าที่ตนจะรับรู้ได้ด้วยภินทรีย์ 6 แต่ความเปลี่ยนแปลงก็ยังเป็นไป ความเป็นสิ่งนั้น (ที่มนุษย์ให้ความหมายไว้) จึงไม่คงทน ไม่มีสาระตามความหมายที่ให้ไว้

ในแง่ชีวิตซึ่งคุมตัวกันขึ้นด้วยขั้น 5 ไตรลักษณ์ชี้ให้เห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง ตกอยู่ภายใต้อำนาจแห่งความทุกข์ ความทนได้ยาก และไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นตัวตนของตน (กรรมการศาสนา 2525 : 17 : 171 , 27) คุณค่าของการพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ว่ามีคุณสมบัติอย่างไร ไตรลักษณ์ ทำให้ผู้พิจารณาเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้องตามความเป็นจริง (ตามหลักพระพุทธศาสนา) และมีที่ท่าที่ถูกต้องในการรับรู้และแสดงออกต่อโลก (กรรมการศาสนา 2525 : 35 : 35-37)

คุณและโทษของกาม

นอกจากจะพิจารณาอย่างไตรลักษณ์แล้ว ยังอาจพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ได้ในลักษณะของกามคุณและโทษของกาม ในขณะที่ไตรลักษณ์อธิบายว่า สิ่งต่าง ๆ ที่มนุษย์เกี่ยวข้องนั้นมีคุณสมบัติอย่างไร กามคุณและโทษของกาม แสดงให้เห็นคุณสมบัติอีกแง่มุมหนึ่งของโลกที่มนุษย์รับรู้ ว่า เมื่อมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้ว เกิดความติดใจได้อย่างไร และผลของความติดใจนั้นเป็นอย่างไร โดยอธิบายไว้ในมหาทุกขัขันธสูตร (กรรมการศาสนา 2525 : 12 : 115-118)

กาม หมายถึง รูปที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุ เสียงที่พึงรู้แจ้งด้วยโสต กลิ่นที่พึงรู้แจ้งด้วยฆานะ รสที่พึงรู้แจ้งด้วยชิวหา โผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งด้วยกาย คุณของกามทั้งหลายคือ ความน่าปรารถน น่าพอใจ น่าใคร่ น่ารัก เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ส่วนโทษของกามนั้นก็คือ ทำให้คนประสบความทุกข์ในกรณีต่าง ๆ ต่อไปนี้

- สำหรับผู้ที่เลี้ยงชีพด้วยศิลปวิทยาอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ต้องตรากตรำต่อความร้อน - หนาว งุ่นง่านอยู่ด้วยล้มผัสแต่เหลือบ ยุง ลม แดด ฯลฯ ต้องตายด้วยความหิวระหาย

- ถ้าชยันเช่นนี้แล้ว โภคเหล่านั้นก็ไม่สำเร็จผล เขาย่อมเสว้าโศกล้ำบาก รำพัน เกิดความหลงว่า ความชยันของเราไร้ผลเสียแล้ว

- ถ้าชยันเช่นนี้แล้ว โภคเหล่านั้นสำเร็จผล เขาก็ยังต้องเสวยทุกข์ โทมนัสที่มีการคอยรักษาโภคเหล่านั้น เป็นตัวบังคับว่า ทำอย่างไรโภคเหล่านั้นจะไม่ถูกพระราชาริบไป ไม่ถูกโจรปล้น ไม่ถูกไฟไหม้ ไม่ถูกน้ำพัด ทายาทอัปรีชยึงนำไปไม่ได้ ถ้าเกิดเหตุการณ์จริงดังที่กลุ้มกังวล เขาย่อมเสว้าโศกล้ำบาก รำพัน คร่ำครวญ ถึงความหลงเลื่อนว่าสิ่งใดเคยเป็นของเราก็ไม่เป็นของเราเสียแล้ว

- เกิดการวิวาทในหมู่ชน เช่น พระราชาทั้งหลายก็วิวาทกันกับพวกพระราชา พราหมณ์ก็วิวาทกันกับพวกพราหมณ์ คฤหบดีก็วิวาทกันกับพวกคฤหบดี มารดาและบุตรก็วิวาทกัน พี่น้องก็วิวาทกัน สหายก็วิวาทกับสหาย ด้วยการทะเลาะ แก่งแย่ง ทำร้ายกันและกันด้วยฝ่ามือ ก้อนดิน ท่อนไม้ อาวุธ ถึงความตายไปตรงนั้น หรือมิฉะนั้นก็ปางตาย

- เกิดสงคราม โดยฝูงชนต่างวิ่งเข้าสู่สงครามพร้อมอาวุธ ได้รับทุกข์ถึงตาย หรือปางตาย

- เกิดมิถจาชิน เช่น ตัดช่อง ปล้น ปล้นกวาดล้าง ดักปล้นระหว่างทาง และละเมียดของรักผู้อื่น เมื่อถูกพระราชาริบก็ต้องโทษต่าง ๆ ได้รับทุกข์ถึงตาย หรือปางตาย

- เกิดกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ครั้นตาย ย่อมเข้าถึงอบายทุกติ วินิบาตนรก

ความทุกข์ในกรณีต่าง ๆ ข้างต้นนี้ มีกามเป็นสาเหตุ มีกามเป็นตัวบังคับทางถ่ายทอด (ความยึดติด) ในกามทั้งหลายก็คือ การกำจัดฉันทราคะในกามทั้งหลาย ผู้ที่รู้ชัดในคุณ โทษ และทางถ่ายทอดในกามทั้งหลายจะปฏิบัติเพื่อความรอบรู้ในกามทั้งหลายดังกล่าว และชักจูงให้ปฏิบัติเช่นเดียวกันได้

ยังมีเรื่องของคุณ โทษ และทางถ่ายทอดในกามทั้งหลายที่ละเอียดอ่อนยิ่งขึ้นไปกว่าที่กล่าวแล้วข้างต้น คือ วิจารณ์าลงในรูปและเวทนา

(กรมการศาสนา 2525 : 12 : 118-122) มีใจความโดยสังเขป ดังต่อไปนี้

1. เรื่องของรูป

คุณของรูป คือ ความน่ารักน่าพอใจ เป็นที่ตั้งแห่งความสุขโสมนัส

ในรูปที่งาม (เช่น นางกษัตริย์ อายุ 15-16 ปี ไม่เกินไปใน ความสูง - ต่ำ - ผอม - อ้วน - ดำ - ขาว)

- โทษของรูป คือ ความแก่ (เช่น นางกษัตริย์คนเดิม อายุ 80-100 ปี ถือไม้เท้ากเงิน ผมโกรน เนื้อเหี่ยว ผิดทกกระ) ความเจ็บป่วย (เช่น เจ็บหนัก นอนจมมูตรคูของตน ต้องให้คนอื่นพยุงลุก) ความตาย เป็น ชากศพในระยะต่าง ๆ

- การถ่ายถอนในรูปทั้งหลาย ก็คือ การกำจัดฉันทราคะในรูปทั้งหลาย กำหนดรู้รูปตามความเป็นจริง ทั้ง คุณ โทษ และการถ่ายถอน

2. เรื่องของเวทนา

- คุณของเวทนา คือ ความสุขระดับต่าง ๆ (เสวยเวทนา) อันไม่มีความเบียดเบียนเลย (เพราะสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรม) เมื่อ บรรลุดานต่าง ๆ (ในฉาน 4)

- โทษของเวทนา คือ เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวน เป็นธรรมดา

- การถ่ายถอนในเวทนา คือ การกำจัดฉันทราคะของเวทนาทั้งหลาย กำหนดรู้เวทนาตามความเป็นจริงทั้งคุณ โทษ และการถ่ายถอน

จากข้อความข้างต้น จะเห็นว่า ผู้ที่ยึดติด (มีฉันทราคะ) ในกามย่อม ได้รับความทุกข์ ที่ยึดติดก็เป็นเพราะไม่รอบรู้ในกาม คือ เห็นกามไม่ครบทุกส่วน เช่น เห็นแต่คุณของกาม หรือเห็นทั้งคุณและโทษ แต่ไม่เห็นทางถ่ายถอน เมื่อเป็น เช่นนี้ก็ออกจากกามไม่ได้ ย่อมต้องได้รับความทุกข์จากกามอยู่ดี

ในแง่โลกแห่งการรับรู้แล้ว ได้มีการกล่าวถึง คุณ โทษ และการสลัด ออกซึ่งอายตนะ ในทำนองเดียวกับเรื่อง คุณ โทษ และการถ่ายถอนในกาม ไว้ ในลัมโพธสูตร (กรมการศาสนา 2525 : 18 : 7) มีใจความว่า

อายตนะ ในที่นี้หมายถึง อายตนะภายนอก คือ เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ซึ่งรับรู้ได้ สุขโสมนัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยอายตนะ นี้เป็นคุณแห่งอายตนะ แต่อายตนะเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษแห่งอายตนะ การกำจัด การละนันทราคะในอายตนะ นี้ เป็นเครื่องสลัดออกแห่งอายตนะ

อายตนะเหล่านี้มีฐานะเป็นกาม นั่นเอง กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ มนุษย์รับรู้กามผ่านกระบวนการที่เรียกว่า *ผัสสะ* เช่น รูปกระทบจักขุด้วยช่องทางการรับรู้หรืออายตนะภายใน คือ จักขุ โสิต ฆานะ ชิวหา กาย และใจ

คุณและโทษของกามจะมีอิทธิพลก็ต่อเมื่อบุคคลเข้าไปยึดติดเกาะเกี่ยวเท่านั้น คือ มีการประสพหรือคิดถึงสิ่งที่น่าปรารถนาประกอบกับมีความต้องการด้วยคิดว่าน่าพอใจ น่ายึดเอาไว้ กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ คุณและโทษของกามจะมีอิทธิพลก็ต่อเมื่อบุคคลเข้าไปให้ความหมายหรือให้คุณค่าต่อสิ่งที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้อง ดังนั้น ผู้ที่เข้าใจความจริงข้อนี้ ทั้งแง่คุณและโทษ ก็จะไม่ให้คุณค่าแก่สิ่งใดที่น่าพอใจรักใคร่และสิ่งใดไม่น่าพอใจรักใคร่ ในทุกขณะที่เกี่ยวข้อง กับ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และความคิด อีกทั้งไม่เกาะเกี่ยวยึดติดในสิ่งดังกล่าว เมื่อไม่ยึดติดก็ไม่คาดหวังไปตามความเกาะเกี่ยวนั้น เมื่อไม่คาดหวัง แต่ยอมรับในความเป็นไปตามธรรมชาติของสิ่งนั้น ก็ไม่ต้องดีใจ เสียใจ ไปกับสิ่งเหล่านั้น ทำให้สามารถใช้ประดยชนจากความสัมพันธ์แต่ละครั้งตามควรกับสิ่งที่มันเป็น เช่น สัมพันธ์กับอาหารโดยกินมัน เพราะประโยชน์ทางโภชนาการ ไม่ใช่สัมพันธ์กับอาหาร โดยกินมันเพราะชอบความอร่อย ความมองดูน่ากินของมัน

มนุษย์อาจยึดติดเกาะเกี่ยว *กาม* ในหลายลักษณะและหลายระดับ เช่น อาจชอบเพลงสักเพลงหนึ่ง (เสียงในฐานะ *กาม*) อาจชอบอาหารจานอร่อยสักจานหนึ่ง (รูป กลิ่น รส กายสัมผัส) นี้เป็น *กาม* ที่มองเห็นได้ในโลกนี้อาจจะต้องการเกิดในสวรรค์ที่มีนางฟ้าสวย ๆ ที่อยู่อาศัยโอ่อ่างดงามดังปราสาท มีกลิ่นหอมทั่วไป อุณหภูมิกำลังสบายไม่ร้อนไม่เย็น โดยสรุปคือ มั่งคั่งด้วยรูป เสียง กลิ่น รส กายสัมผัส เป็นที่พอใจ นี้เป็น *กาม* ในความมุ่งหวังของคนที่เชื่อในโลกหน้า นอกจากนี้ ยังมีการยึดติดในความสุขที่ได้รับจากการบำเพ็ญทานที่ชั่ววัตถุเป็นอารมณ์ และความสุขที่ได้รับจากการบำเพ็ญทานที่ใช้สิ่งที่ไม่ชั่ววัตถุ

เป็นอารมณ์

อาจกล่าวได้ว่า การแจ่มแจ้งให้เห็นคุณและโทษของ รูป รส กลิ่น เสียง และกายสัมผัส นี้ ช่วยให้มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับโลกที่ตนรับรู้อย่างรู้เท่าทัน ไม่เผลอสติปักใจลงเกาะเกี่ยวกับสิ่งที่ตนรับรู้ นั้น โดยระมัดระวังในขณะรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กายสัมผัส รวมไปถึงการคิดคำนึงถึงสิ่งเหล่านี้ ไม่ให้ระบบค่านิยมหรือความชอบ ความชังเข้ามามีอิทธิพลในการให้ความหมายต่อสิ่งที่ตนรับรู้ นั้น สิ่งที่ตนรับรู้ นั้นก็จะหมดอิทธิพลต่อความทุกข์ความสุขของผู้รับรู้เอง เป็นอันสลัดออกจากอิทธิพลของสิ่งรับรู้ได้

ทั้ง ไตรลักษณ์ และ คุณและโทษของกาม เป็นการอธิบายสภาวะธรรม ความเป็นธรรมตาและธรรมชาติ อันเป็นความจริงที่มนุษย์ควรรู้ตามความเป็นจริงของธรรมชาตินั้น ๆ โดยอธิบายว่า ถ้าไม่รู้ตามความเป็นจริงแล้วจะได้รับความทุกข์ อย่างไรก็ตาม การอธิบายนั้น มิได้แสดงแนวทางหรือข้อปฏิบัติให้มนุษย์ได้เข้าถึงหรือบรรลุความจริงนั้น ๆ พระพุทธศาสนายังมีข้ออธิบายสภาวะธรรมอีก 2 ลักษณะ ที่แสดงทั้งตัวสภาวะธรรมและแสดงแนวทางให้มนุษย์ได้รู้ความจริงนั้นตามที่มันเป็นด้วย ข้ออธิบายดังกล่าวได้แก่ ปฏิจจสมุปบาท และอริยสัจ

ปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท อธิบายความเป็นไปของโลก (ในอริยวินัย) อย่างแสดงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่มนุษย์รับรู้กับธรรมชาติรู้ของมนุษย์มากกว่าไตรลักษณ์ และกามคุณกับโทษของกาม พุทธพจน์ที่อธิบายปฏิจจสมุปบาท มีดังนี้

เพราะอริชชา เป็นปัจจัย สังขาร จึงมี
 เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณ จึงมี
 เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูป จึงมี
 เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะ จึงมี
 เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะ จึงมี
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนา จึงมี
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหา จึงมี

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทาน จึงมี
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพ จึงมี
 เพราะภพเป็นปัจจัยชาติ จึงมี
 เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ จึงมี
 ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ
 จึงมีพร้อม
 ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง จึงมีได้ด้วยประการฉะนี้

(กรมการศาสนา 2525 : 4 : 1-5 , 16 : 1)

อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข์
 ความไม่รู้ในความดับทุกข์ ความไม่รู้ในปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับทุกข์ ตลอดจน
 ความไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงโดยนัยอื่น เช่น ไตรลักษณ์ (กรมการศาสนา
 2525 : 16 : 4 , 17 : 156 , 165 , 167)

สังขาร หมายถึง กายสังขาร วจิสสังขาร จิตสังขาร ได้แก่ ความคิด
 ด้วยเจตนา นั้นเอง (กรมการศาสนา 2525 : 16 : 3 , 12 : 70)

วิญญาณ หมายถึง วิญญาณ 6 หมวด คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ
 ฆานะวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ (กรมการศาสนา 2525
 : 16 : 3)

นามรูป แยกอธิบายเป็น นาม กับ รูป นาม หมายถึง เวทนา
 สัญญาเจตนา ผัสสะ มนสิการ ส่วนรูปนั้นหมายถึง มหาภูตรูป และ รูปที่อาศัย
 มหาภูตรูป (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 69-70)

สฬายตนะ หมายถึง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
 (กรมการศาสนา 2525 : 16 : 3)

ผัสสะ หมายถึง ผัสสะ 6 หมวด คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส
 ฆานะสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส (กรมการศาสนา 2525

: 6 : 3)

เวทนา หมายถึง เวทนา 6 หมวด คือ ความสุข ทุกข์ หรืออุเบกขา ต่อผัสสะ 6 (กรมการศาสนา 2525 : 16 : 3 , 18 : 287)

ตัณหา หมายถึง ตัณหา 6 หมวด คือ ตัณหาในรูป ตัณหาในเสียง ตัณหาในกลิ่น ตัณหาในรส ตัณหาในโภจฺจฺนพะ ตัณหาในธรรมารมณ์ ตัณหานี้ จำแนกตามลักษณะเป็น กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา (กรมการศาสนา 2525 : 16 : 3 , 12 : 68 , 35 : 445-446)

อุปาทาน หมายถึง ความยึดติด 4 คือ กามุปาทาน ทิฏฐิอุปาทาน สิ้นพัตตูปาทาน อิตตวาทูปาทาน (กรมการศาสนา 2525 : 16 : 3)

ภพ หมายถึง กามภพ รูปภพ และอรุภพ (กรมการศาสนา 2525 : 16 : 3 , 12 : 67)

ชาติ หมายถึง ความเกิด ความบังเกิด ความหยั่งลง ความปรากฏ แห่งชั้นนี้ ความได้อายตนะครบ (กรมการศาสนา 2525 : 16 : 3 , 12 : 66)

ชรา มรณะ แยกอธิบายเป็น ชรา และ มรณะ ชรา หมายถึง ความคร่ำคร่า ความเสื่อมแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ เช่น ผมหงอก หนิงเหี่ยว มรณะ หมายถึง ความเคลื่อน ภาวะของความเคลื่อน ความแตกสลายทำลายแห่งชั้นนี้ ความทอดทิ้งซากศพ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 3 , 117 , 66)

พระเทพเวที (2526 : 68-77) อธิบายเทียบเคียงกระแสแห่งเหตุปัจจัยชุดนี้ให้เข้าใจง่าย ดังนี้

1. อวิชชา สังขาร : เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เข้าใจชัดเจน จึงคิดปรุงแต่ง คิดวาดภาพไปต่าง ๆ เหมือนคนอยู่ในความคิด เห็นแสงสะท้อนนัยน์ตาสัตว์ มีความเชื่อเรื่องผิอยู่แล้ว จึงคิดเห็นเป็นรูปหน้าตัวผีขึ้นมา

จริง ๆ และเห็นเป็นอาการต่าง ๆ เกิดความกลัว คิดกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ริ่งหนี เป็นต้น หรือเหมือนคนไม่เห็นของทนายที่อยู่ในกำมือ จึงคิดหาเหตุผลมาทนาย เต่า และถกเถียงต่าง ๆ ฯลฯ ยืมให้เขา เขาไม่ยืมตอบ ไม่ได้สอบสวนหรือพิจารณาว่า เขาอาจไม่ทันมอง เขาสายตาสั้นมองไม่เห็น หรือเขามีอารมณ์ค้าง เป็นต้น จึงโกรธ น้อยใจ คิดพุ่งชานไปต่าง ๆ หรือเห็นเขายืมไม่รู้ ยืมอะไร ตัวมีปมในใจ คิดวาดภาพไปว่า เขาเยาะและผูกอาฆาต คนที่เชื่อว่า เทวดาชอบใจจะบันดาลอะไรให้ได้ ก็คิดปรุงแต่งคำอ้อนวอน พิธีบวงสรวงสังเวญต่าง ๆ ขึ้น กระทำการเช่นสรวยอ้อนวอนต่าง ๆ

2. สังขาร → วิญญาณ : เมื่อมีเจตนาคือตั้งใจมุ่งหมาย ตกลงจะเกี่ยวข้องกับวิญญาณที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงจะเกิดขึ้น ถ้าไม่จำนง ไม่ใส่ใจ ถึงจะอยู่ในวิสัยที่จะรับรู้ได้ วิญญาณก็ไม่เกิดขึ้น เหมือนคนกำลังคิดมุ่งหรือทำงานอะไรอย่างจดจ้องสนใจอยู่อย่างหนึ่ง เช่น อ่านหนังสือพิมพ์อย่างเพลิดเพลิน จิตรับรู้เฉพาะเรื่องที่อ่าน มีเสียงดังควรได้ยินก็ไม่ได้ยิน ยุงกัดก็ไม่รู้ตัว เป็นต้น กำลังมุ่งค้นหาของอย่างใดอย่างหนึ่ง มองไม่เห็นคนหรือของอื่นที่ผ่านมาในวิสัยที่จะพึงเห็น ; เมื่อคิดนึกในเรื่องที่ดั่งงาม จิตก็รับรู้อารมณ์ที่ดั่งงาม และรับรู้ความหมายในแง่ที่ดั่งงามของอารมณ์นั้น เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่วร้าย จิตก็รับรู้อารมณ์ส่วนที่ชั่วร้าย และรับรู้ความหมายในแง่ที่ชั่วร้ายของอารมณ์นั้น โดยสอดคล้องกัน เช่น ในกลุ่มของหลายอย่างที่วางอยู่ใกล้กัน และอยู่ในวิสัยของการเห็นครั้งเดียวทั้งหมด มีมิดกับดอกไม้อยู่ด้วย คนที่รักดอกไม้ มองเข้าไป จิตอาจรับรู้เห็นแต่ดอกไม้ อย่างเดียว และการรับรู้จะเกิดซ้ำอยู่ที่ดอกไม้ อย่างเดียว จนไม่ได้สังเกตเห็นของอื่นที่วางอยู่ใกล้ ยิ่งความสนใจ ชอบใจ ตัดใจ ในดอกไม้มีมากเท่าใด การรับรู้ต่อดอกไม้ก็ยิ่งถี่ขึ้น และการรับรู้ต่อสิ่งของอื่น ๆ น้อยลงไปเท่านั้น ส่วนคนที่กำลังจะใช้แวุธมองเข้าไป จิตก็จะรับรู้แต่มีดเช่นเดียวกัน และแม้ในกรณีเห็นมีดเป็นอารมณ์ด้วยกัน สำหรับคนหนึ่งอาจรับรู้มีดในฐานะแวุธสำหรับประหารผู้อื่น อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในแง่สิ่งที่จะใช้ประโยชน์ในครัว อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในฐานะที่เป็นชิ้นโลหะชิ้นหนึ่ง สุดแต่ผู้นั้นเป็นโจร เป็นคนครัว เป็นคนรับซื้อโลหะเท่า และอยู่ในภาวะแห่งความคิดนึกเจตจำนงอย่างใด ฯลฯ

3. วิญญาณ → นามรูป : วิญญาณกับนามรูปอาศัยซึ่งกันและกันอย่าง ที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า ไม้้อ 2 กำ ตั้งอยู่ได้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและกันฉันใด

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ฯลฯ ฉะนั้น ไม้อ้อ 2 ก้า นั้น ถ้าเอาออกเสียก้าหนึ่ง อีกก้าหนึ่งย่อมล้ม ถ้าดึงอีกก้าหนึ่งออก อีกก้าหนึ่งก็ล้ม ฉันทใด เพราะนามรูปดับ วิญญาณก็ดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปก็ดับ ฯลฯ ฉันทนั้น (กรมการศาสนา 2525 : 16 : 138) โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณเกิดมี นามรูปจึงเกิดมีได้ และต้องเกิดมีด้วย ในกรณีที่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปพร้อมกันไปด้วย แต่เพราะนามรูปจะมีได้ต้องอาศัยวิญญาณในฐานะที่เป็นคุณสมบัติเป็นต้นของวิญญาณ จึงกล่าวว่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ในที่นี้อาจแยกภาวะที่วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปได้ดังนี้

1) ที่ว่าจิตรับรู้ต่ออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เห็นของสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างหนึ่งเป็นต้นนั้น แท้จริงก็คือรับรู้ต่อนามรูป (ในที่นี้หมายถึง รูป-ขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ต่าง ๆ นั้นเอง สิ่งที่มีสำหรับบุคคลผู้ใดคนหนึ่ง ก็คือ สิ่งที่มีอยู่ ณ ความรับรู้ของเขาในขณะนั้น ๆ หรือนามรูปที่ถูกวิญญาณรับรู้ ณ ขณะนั้น ๆ เท่านั้น เช่น ดอกกุหลาบที่มีอยู่ ก็คือ ดอกกุหลาบที่กำลังถูกรับรู้ทางจักขุประสาท หรือทางมโนทวารในขณะนั้น ๆ เท่านั้น นอกจากนี้ ดอกกุหลาบที่มีอยู่ และที่เป็นดอกกุหลาบอย่างนั้น ๆ ก็มีได้มีอยู่ต่างหากจากบัญญัติ (concept) ในมโนทวาร และมีได้ผิดแปลกไปจากเวทนา สัญญา และสังขารที่มีอยู่ในขณะนั้น ๆ เลย โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณมี นามรูปจึงมีอยู่พร้อมกันนั่นเอง และมีอยู่อย่างอิงอาศัยค้ำจุนซึ่งกันและกัน

2) นามรูปที่เนื่องอาศัยวิญญาณ ย่อมมีคุณภาพสอดคล้องกับวิญญาณนั้นด้วย โดยเฉพาะนามทั้งหลายก็คือ คุณสมบัติของจิตนั่นเอง เมื่อความคิดปรุงแต่ง (สังขาร) ติงาม เช่น รู้สึกรักใคร่ มีไมตรี ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณซึ่งรับรู้อารมณ์ที่ติงามและในแง่ที่ติงาม จิตใจก็ปลอดโปร่งผ่องใสไปตาม (นาม) อากัป-กิริยาหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ทางด้านร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะในทางที่ติงามสอดคล้องกัน (รูป) เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่ว ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ในส่วนและในแง่ที่ชั่วร้าย จิตใจก็มีสภาพขุ่นมัวหม่นหมอง อากัปกิริยาหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ทางร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะเป็นความเคียดกระเด้างหม่นหมองไปตาม ในสภาพเช่นนี้ องค์ประกอบต่าง ๆ ทั้งในทางจิตใจ และร่างกาย อยู่ในภาวะที่พร้อมหรืออยู่ในอาการที่กำลังปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้อง

กับสังขาร และวิญญาณที่เกิดขึ้น นักกีฬาที่อยู่ในสนาม เมื่อการแข่งขันเริ่มขึ้น ความนึกคิดเจตจำนงต่าง ๆ จะพุ่งไปในกีฬาที่แข่งขันอยู่นั้น ความรับรู้ต่าง ๆ ก็เกิดดับอยู่ในเรื่องนั้น ด้วยอัตราความถี่มากน้อยตามกำลังของเจตจำนงความสนใจที่พุ่งไปในกีฬานั้น จิตใจและร่างกายทุกส่วนที่เกี่ยวข้องก็อยู่ในภาวะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่แสดงพฤติกรรมออกมาโดยสอดคล้องกัน ความเป็นไปในขณะนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งกรรมและการให้ผลของกรรมวงจรแห่งวิญญูะหมุนมาครบรอบเล็ก (อวิชชา : กิเลส สังขาร : กรรม วิญญาณนามรูป : วิบาก) และกำลังจะเริ่มตั้งต้นหมุนต่อไป นับว่าเป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในการสร้างนิสัย ความเคยชิน ความรู้ ความชำนาญ และบุคลิกภาพ

4. นามรูป → สฬายตนะ : การที่นามรูปจะปฏิบัติหน้าที่ต่อ ๆ ไป ต้องอาศัยความรู้ต่อโลกภายนอก หรือดึงความรู้ที่สะสมไว้แต่เดิมมาเป็นเครื่องประกอบการตัดสินใจหรือเลือกที่จะดำเนินพฤติกรรมใดต่อไป ในทิศทางใด ดังนั้น นามรูปส่วนที่มีหน้าที่เป็นสื่อหรือช่องทางติดต่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ คือ อายตนะที่เกี่ยวข้องในกรณีนั้น ๆ จึงอยู่ในสภาพตื่นตัวและปฏิบัติหน้าที่สัมพันธ์สอดคล้องกับปัจจัยช้อยก่อน ๆ ตามลำดับมา เช่น ในกรณีของนักฟุตบอลในสนาม อายตนะที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์อันเกี่ยวกับกีฬาที่เล่นอยู่นั้น เช่น ประสาทตา ประสาทหู เป็นต้น ก็จะอยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะรับรู้อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกีฬาที่เล่นด้วยความไวเป็นพิเศษ ในขณะที่อายตนะที่ไม่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ที่มุ่งหมายนั้น ก็จะไม่อยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะให้เกิดการรับรู้อารมณ์ ง่ายดาย ๆ ว่า ผ่อนการปฏิบัติหน้าที่ลงไปตามส่วน เช่น ความรู้สึกกลิ่น และความรู้สึกรส อาจไม่เกิดขึ้นเลย ในขณะที่กำลังเล่นอย่างกระชั้นชิดติดพัน เป็นต้น

5. สฬายตนะ → ผัสสะ : เมื่ออายตนะปฏิบัติหน้าที่ การรับรู้ก็เกิดขึ้น โดยมีองค์ประกอบ 3 อย่างเข้าบรรจบกัน คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) กับ อารมณ์ภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง) และวิญญาณ (ทางจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) การรับรู้ก็เกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับอายตนะนั้น ๆ

6. ผัสสะ → เวทนา : เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะต้องมีความรู้สึกเกี่ยวข้องกับสุขทุกข์เกิดขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่งใน 3 อย่าง คือ สบาย เพลิน เป็นสุข (สุขเวทนา) หรือไม่ก็ บีบคั้น ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือไม่ก็เฉย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ (อุเบกขา หรือ อทุกขมสุขเวทนา)

ปฏิจจสมุปบาทตั้งแต่หัวข้อที่ 3 ถึง 7 คือ วิญญาณ ถึง เวทนานี้ เป็นกระบวนการในช่วงวิบาก คือ ผลของกรรม โดยเฉพาะข้อ 5-6-7 ไม่เป็นบุญเป็นบาป ไม่ได้ไม่ชั่ว โดยตัวของมันเอง แต่จะเป็นเหตุแห่งความดีความชั่วได้ต่อไป

7. เวทนา → ตัณหา : เมื่อได้รับสุขเวทนา ก็พอใจ ชอบใจ ตีติใจ อยากได้ และอยากได้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อได้รับทุกข์เวทนา ก็ขัดใจ อยากให้สิ่งนั้นสูญสิ้นพินาศไปเสีย อยากให้ตนพ้นไปจากทุกข์เวทนานั้น และอยากได้แน่ ตันรนไปหาสิ่งอื่นที่จะให้สุขเวทนาต่อไป เมื่อได้รับอุเบกขาเวทนา คือ รู้สึกเฉย ๆ ก็ชวนให้เกิดอาการซึม ๆ เพลิน อย่างมีโมหะ และเป็นสุขเวทนาอย่างอ่อน ๆ ที่ทำให้ตีติใจได้ และเป็นเชื้อให้ขยายตัวออกเป็นความอยากได้สุขเวทนาต่อไป

ตัณหานั้น เมื่อแยกให้ชัดโดยอาการก็มี 3 อย่าง คือ

1) กามตัณหา ความอยากได้สิ่งสำหรับสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5

2) ภวตัณหา ความอยากได้สิ่งต่าง ๆ โดยสัมพันธ์กับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือความอยากในภาวะชีวิตที่จะอำนวยสิ่งที่ปรารถนานั้น ๆ ได้ ในความหมายที่ลึกซึ้ง คือ ความอยากในความมีอยู่ของตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง

3) วิภวตัณหา ความอยากให้ตัวตนพ้นไป ชาติหาย พราก หรือสูญสิ้นไปเสียจากสิ่งหรือภาวะชีวิตที่ไม่ปรารถนานั้น ๆ ตัณหาชนิดนี้แสดงออกในรูปที่หยาบ เช่น ความรู้สึกเบื่อหน่าย ความเหงาม ว่าเหว ความเบื่อตัวเอง ความชิงตัวเอง ความสมเพชตนเอง เป็นต้น

ค้นหาจึงแสดงออกในรูปต่าง ๆ เป็นความอยากได้กามคุณต่าง ๆ บ้าง อยากได้ภาวะแห่งชีวิตบางอย่าง เช่น ความเป็นเศรษฐี ความเป็นผู้มีเกียรติ ความเป็นเทวดา เป็นต้น ซึ่งจะอำนวยความสะดวกที่ปรารถนาให้บ้าง อยากพ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนา เบื่อหน่าย หมดอาลัยตายอยาก ตลอดจนถึงอยากตายบ้าง หรือ ในกรณี que แสดงออกในภายนอก เมื่อถูกขัดหรือฝืนความปรารถนา ก็เป็นเหตุให้เกิดปฏิฆะ ความขัดใจขัดเคือง โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความคิดทำลายผู้อื่น สิ่งอื่น เป็นต้น

8. ค้นหา —> อุปาทาน : เมื่ออยากได้สิ่งใด ก็ยึดมั่นเกาะติดเหนียวแน่น ผูกมัดตัวตนติดกับสิ่งนั้น ยิ่งอยากได้มากเท่าใดก็ยิ่งยึดมั่นแรงขึ้นเท่านั้น ในกรณีที่ประสบทุกขเวทนา อยากพ้นไปจากสิ่งนั้นก็มีความยึดมั่นในแง่ชิงชังต่อสิ่งนั้นอย่างรุนแรง พร้อมกับที่มีความยึดมั่นในสิ่งอื่นที่ตนจะดิ้นรนไปหารุนแรงขึ้นในอัตราเท่า ๆ กัน จึงเกิดความยึดมั่นในสิ่งสนองความต้องการต่าง ๆ ยึดมั่นในภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวกที่ปรารถนา ยึดมั่นในตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ยึดมั่นในความเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี และหลักการอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองค้นหาของตน ตลอดจนยึดมั่นในแบบแผน วิธีการต่าง ๆ ที่สนองความต้องการของตัวเอง

9. อุปาทาน —> ภพ : ความยึดมั่นย่อมเกี่ยวข้องไปถึงภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ความยึดมั่นนั้นแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งสองสิ่ง คือ เป็นการนำเอาตัวตนไปผูกมัดไว้ หรือทำให้เป็นสิ่งเดียวกันกับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวกที่ปรารถนา หรือเป็นภาวะชีวิตที่ช่วยให้พ้นไปจากสิ่งที่ไม่ปรารถนา ในเวลาเดียวกันเมื่อมีภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ย่อมมีภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการอยู่ด้วยพร้อมกัน ภาวะชีวิตที่ถูกยึดเกี่ยวเกาะไว้นี้เรียกว่า อุปัตติภพ

เมื่อยึดมั่นในภาวะชีวิตนั้น จึงคิดมุ่งหมายหรือมีเจตจำนงเพื่อเป็นอย่างนั้น ๆ หรือเพื่อหลีกเลี่ยงความเป็นอย่างนั้น ๆ แล้วลงมือกระทำการต่าง ๆ เริ่มแต่คิดสร้างสรรค์ปรุงแต่งแสวงวิธีการต่าง ๆ ดำเนินการตามจุดมุ่งหมาย แต่ความคิดและการกระทำทั้งหมดนั้นย่อมถูกผลักดันให้ดำเนินไปในทิศทาง และในรูปแบบที่อุปาทานกำหนด คือ เป็นไปตามอำนาจของความเชื่อถือ ความคิดเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี วิธีการ ความพอใจ ชอบใจอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนยึดถือไว้

จึงแสดงออกซึ่งพฤติกรรมและกระทำการต่าง ๆ โดยสอดคล้องกับอุปาทานนั้น ตัวอย่างในชั้นหยาบ เช่น อยากเกิดเป็นเทวดา จึงยึดถือในลัทธิคำสอน ประเพณี พิธีกรรม หรือแบบแผนความประพฤติอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เชื่อว่าจะให้ไปเกิดได้ อย่างนั้น จึงคิด มุ่งหมาย กระทำการต่าง ๆ ไปตามความเชื่อนั้น จนถึงว่าถ้า ความยึดมั่นรุนแรง ก็ทำให้มีระบบพฤติกรรมที่เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวเกิดขึ้น แบบใดแบบหนึ่ง หรือตัวอย่างใกล้เข้ามา เช่น อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็ยอมยึด เอาคุณค่าอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นความมีเกียรติ ยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติ ที่สอดคล้องกับคุณค่านั้น ยึดมั่นในตัวตนที่จะมีเกียรติอย่างนั้น ๆ เจตจำนง และการกระทำก็มุ่งไปในทิศทางและรูปแบบที่ยึดไว้นั้น พฤติกรรมต่าง ๆ ที่แสดงออก ก็มีรูปลักษณะสอดคล้องกัน อยากได้ของมีค่าของผู้อื่น จึงยึดมั่นในภาวะที่ตนจะเป็น เจ้าของสิ่งของนั้น จึงยึดมั่นในความเคยชิน หรือวิธีการที่จะให้ได้สิ่งของนั้นมา ไม่รู้โทษและความบกพร่องของวิธีการที่ผิด จึงคิดนึก มุ่งหมาย และกระทำการ ตามความเคยชินหรือวิธีการที่ยึดไว้ กลายเป็นการลักขโมย หรือการทุจริตขึ้น ความเป็นเจ้าของที่ยึดไว้เดิม กลายเป็นความเป็นโจรไป โดยนัยนี้ เพื่อผลที่ ประารถนา มนุษย์จึงทำกรรมชั่ว เป็นบาป เป็นอกุศลบ้าง ทำกรรมดี เป็นบุญ เป็น อกุศล บ้าง ตามอำนาจความเชื่อถือความยึดมั่นที่ผิดพลาดหรือถูกต้องในกรณีนั้น ๆ กระบวนพฤติกรรมที่ดำเนินไปในทิศทางแห่งแรงผลักดันของอุปาทานนั้น และ ปรากฏรูปลักษณะอาการสอดคล้องกันกับอุปาทานนั้น เป็นกรรมภพ ภาวะแห่งชีวิตที่ สืบเนื่องมาจากกระบวนพฤติกรรมนั้น เช่น ความเป็นเทวดา ความเป็นคนมีเกียรติ ความเป็นเจ้าของ และความเป็นโจร เป็นต้น เป็นอุปปัตติภพ อาจเป็นภพ (ภาวะแห่งชีวิต) ที่ตรงกับความต้องการ หรือภพที่ไม่ต้องการก็ได้

ปัจจัยสมุปบาทช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญในการทำกรรมและรับผล ของกรรม การก่อนิสัยและการสร้างบุคลิกภาพ

10. ภพ → ชาติ : จากนั้น ก็เกิดมีตัวตนซึ่งสำนึกตระหนักขึ้นมา ว่า เรา ได้เป็นนั่นเป็นนี่ อยู่ในภาวะชีวิตอันนั้นอันนี้ ซึ่งตรงกับความต้องการ หรือไม่ตรงกับความต้องการ กล่าวตามภาษาธรรมว่า ตัวตนเกิดขึ้นในภพหน้านั้น จึงมีตัวเราที่เป็นเจ้าของ ตัวเราที่เป็นโจร ตัวเราที่เป็นคนไม่มีเกียรติ ตัวเรา ที่เป็นผู้แพ้ ฯลฯ ในชีวิตประจำวันของปุถุชน ชาติหรือความเกิดของตัวตนจะเห็น ได้เด่นชัดในกรณีความขัดแย้ง เช่น การถกเถียง แม้ในการเถียงหาเหตุผล ถ้า

ใช้กิเลส ไม่ใช่ปัญญา ก็เกิดตัวตนที่เป็นนั้นเป็นนี่ขึ้นมาคิดว่า เราเป็นนาย เราถูกขัดแย้ง ทำให้ความเป็นนั้นเป็นนี่ด้อยลงพร่องลง หรือจะสูญสลายไป ชาติ จึงมักปรากฏชัด เมื่อมีชรามณะ แต่เพราะมีชาติจึงมีชรามณะได้

11. ชาติ → ชรามณะ : เมื่อมีตัวตนที่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ย่อมมีตัวตนที่ไม่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ขาด พลาด หรือ พรากจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาด หรือพรากไปจากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และตัวตนที่ถูกกระทบกระทั่ง ถูกขัดขวาง ขัดแย้งให้ กระแสความเป็นอย่างนั้น ๆ สะดุด ห้วนไหว สะเทือน ลดด้อยลง พร่องลง เสื่อมลงไป ไม่สมบูรณ์เต็มเปี่ยมอย่างที่อยากให้เป็นและอย่างที่ยึดถืออยู่ เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นแล้ว ก็อยากจะดำรงอยู่ตลอดไป อยากจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้อย่างที่ต้องการ หรืออยากให้อาภะแห่งชีวิตนั้นอยู่กับตัวตนตลอดไป แต่เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นได้ ตัวตนก็ย่อมเสื่อมสลายได้ แม้เมื่อยังไม่สูญสลาย ก็ถูกคุกคามด้วยความพร่องตัว และความสูญสลายที่จะมีมา จึงเกิดความหวาดกลัวต่อความถูกห้วนไหว กระทบกระแทก และความสูญสลาย และทำให้เกิดความยึดมั่นผูกพันตัวตนไว้กับชีวิตนั้นให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น ความกลัวต่อความสูญสลายแห่งตัวตนนี้ เกิดสืบเนื่องมาจากความรู้สึกถูกคุกคามและหวาดกลัวต่อความตายของชีวิตนั่นเอง ซึ่งแฝงอยู่ในจิตใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตลอดเวลา และคอยบีบคั้นพฤติกรรมทั่ว ๆ ไป ของมนุษย์ ทำให้หวาดกลัวต่อความพลัดพราว สูญสลาย ทำให้ตื่นตระหนกว่าภาวะชีวิตที่ต้องการอย่างเร้าร้อน ทำให้เกรงกลัวและผิดหวังเมื่อได้รับทุกขเวทนา และทำให้เสวยสุขเวทนาอย่างกระวนกระวาย และด้วยความหวาดกลัวความพลัดพราว โดยนัยนี้ ความทุกข์แบบต่าง ๆ ก็ย่อมเกิดขึ้น คือ เกิดโศกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และในภาวะแห่งความทุกข์เช่นนี้ ย่อมมีแต่ความไม่รู้ ไม่เข้าใจในสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง มีความขัดข้องขุ่นมัว ความหลงไหล และความมืดบอดอันเป็นลักษณะของอวิชชา จึงเกิดการตื่นรันทาทางออกด้วยวิธีการแห่งอวิชชาตามวงจรต่อไป

ตัวอย่างง่าย ๆ ในชีวิตประจำวัน เมื่อมีการแข่งขัน และมีการชนะเกิดขึ้น สำหรับบุคคลจะไม่มีเพียงการชนะที่เป็นเหตุการณ์ทางสังคม ซึ่งมีความหมายและวัตถุประสงค์ตามที่ตกลงกำหนดวางกัน (สมมติ) ไว้เท่านั้น แต่จะมีความเป็นผู้ชนะที่ยึดมั่นไว้กับความหมายพิเศษบางอย่าง เฉพาะตัวด้วยอุปาทาน

(ภพ) ด้วย ในบางโอกาส โดยเฉพาะในกรณีของคนมักหยิ่งผยอง หรือในกรณีเกิดเรื่องกระทบกระเทือนใจ ก็จะทำให้ความรู้สึกโผล่ขึ้นมาว่า เราเป็นผู้ชนะ = ตัวเราเกิดขึ้นในความเป็นผู้ชนะ (ชาติ) แต่ความเป็นผู้ชนะของเราในความหมายสมบูรณ์เต็มตัวต้องพึ่งเอาความมีเกียรติ ความยกย่องเยินยอ ความได้ผลประโยชน์ ความนิยมชมชอบ การยอมรับของผู้อื่น เป็นต้น ไว้ด้วยความเกิดของตัวเราในความชนะ หรือความชนะของเราจึงเกิดพร้อมกับการจะต้องมีผู้ยอมรับ ยกย่อง เชิดชู การทำให้ผู้ใดผู้หนึ่งแพ้ไปได้ การได้ทำหรือแสดงออกอะไรสักอย่างที่สุดขีดความอยาก ฯลฯ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่างจากนั้น ในขณะที่เดียวกับที่ตัวเราในฐานะผู้ชนะพร้อมทั้งความหมายต่าง ๆ ที่พึ่งอยู่กับมัน เกิดขึ้น ความสมหวัง หรือไม่สมหวังก็เกิดขึ้น เมื่อสมหวัง ก็จะตามมาด้วยความรู้สึกที่จะต้องผูกพันมัดตัวไว้กับความเป็นผู้ชนะนั้นให้แน่นแฟ้น เพราะกลัวว่าความเป็นผู้ชนะจะสูญสิ้นไปจากตน กล่าวคือ ความยอมรับนิยมยกย่อง เชิดชูที่ได้รับในฐานะนั้น จะไม่คงอยู่อย่างเดิม จะลดน้อยลง เสื่อมไป หรือหมดไปจากตน เมื่อพบเห็นผู้ใดผู้หนึ่งแสดงอาการไม่เชิดชูให้เกียรติอย่างที่ยัง หรือเท่าที่หวัง หรือการยกย่อง เชิดชูเกียรติที่เคยได้อยู่มาลดน้อยลง ก็ย่อมเกิดความขุ่นมัวหม่นหมองใจและอุปายาส เพราะตัวตนในภาวะผู้ชนะนั้นกำลังถูกกระทบกระเทือน หรือถูกบีบคั้นกำจัดให้พรวดไปเสียจากภาวะผู้ชนะ คือ กำลังถูกคุกคามด้วยความเสื่อมโทรม (ชรา) และความสูญสลาย (มรณะ) จากความเป็นผู้ชนะพร้อมทั้งคุณค่าผนวกต่าง ๆ ที่ยึดไว้ (ภพ) เมื่อภาวะการดำเนินไปเช่นนี้ ความรู้สึกขุ่นมัวหม่นหมอง กังวล ผิดหวังต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหมด ซึ่งมิได้ถูกขัดทิ้งโดยสติและสัมปชัญญะ (ปัญญา) ก็จะเข้าหมักหมมทับถมในสันดาน มีผลต่อบุคลิกภาพ และพฤติกรรมของบุคคลนั้น ตามวงจรปฏิจลมูลูปบาท ต่อไป เป็นการเสวยเวทนาอย่างที่เราเรียกว่าหมกตัวหรือผูกมัดตัว

ขอให้ตั้งข้อสังเกตง่าย ๆ ว่า เมื่อมีตัวตน (ในความรู้สึก) เกิดขึ้น ก็ย่อมมีความกินเนื้อที่ เมื่อกินเนื้อที่ ก็มีขอบเขตหรือถูกจำกัด เมื่อถูกจำกัด ก็มีการแยกตัวออกต่างหาก เมื่อมีการแยกตัวออกต่างหาก ก็มีการแบ่งว่าตัวเรา และมีใช่ตัวเรา เมื่อตัวตนของเราเกิดขึ้นแล้ว ก็ขยายตัวแบ่งพองออกพร้อมด้วยความอยากได้อยากทำอยากแสดงต่อตัวตนอื่น ๆ พลุ่อกออกมา แต่ตัวตนและความอยากนั้นไม่สามารถขยายออกไปอย่างอิสระ ไม่มีที่สุด ต้องถูกฝืนกดหรือข่มไว้โดยบุคคลนั้นเอง ในกรณีที่เขามีความสำนึกในการแสดงตัวแก่ผู้อื่นว่าตนเป็นคนดี

หรือถ้าตนเองไม่กดหรือข่มไว้ปล่อยให้แสดงออกเต็มที่ ก็ย่อมเกิดการปะทะขัดแย้ง
 ในภายนอก และแม้แสดงออกได้เต็มที่ก็ทำให้พลังในตนเองลดน้อยลง เสริม
 กำลังความอยากให้แรงยิ่ง ๆ ขึ้น และความรู้สึกพร่องให้มากขึ้น ๆ ในคราว
 ต่อ ๆ ไป เป็นการเพิ่มโอกาสให้แก่ความขัดแย้งและการปะทะที่จะแรงยิ่ง ๆ ขึ้น
 และหมดความเป็นตัวของตัวเองลงไปทุกที ความสมบูรณ์เต็มอยากจึงไม่มี และ
 ความกดดันขัดแย้งกระทบกระทั่ง บีบคั้น ย่อมเกิดขึ้นได้ในทุกกรณี

อย่างไรก็ดี ตัวอย่างที่กล่าวมานี้ มุ่งความเข้าใจง่ายเป็นสำคัญ บาง
 ตอนจึงมีความหมายผิวเผินไม่ให้ความเข้าใจแจ่มแจ้งลึกซึ้งเพียงพอ โดยเฉพาะ
 หัวข้อที่ยาก ๆ เช่น อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร และโลภะ ปรีทเวททำ
 ให้วงจรเริ่มต้นใหม่ เป็นต้น ตัวอย่างที่แสดงในข้อ อวิชชา เป็นเรื่องที่มีได้เกิด
 ขึ้นเป็นสามัญ ในทุกช่วงขณะของชีวิต ชวนให้เห็นได้ว่า มนุษย์ปุถุชนสามารถเป็น
 อยู่ในชีวิตประจำวันโดยไม่มีอวิชชาเกิดขึ้นเลย หรือเห็นว่า ปฏิจจสมุปบาท ไม่ใช่
 หลักธรรมที่แสดงความจริงเกี่ยวกับชีวิตอย่างแท้จริง จึงเห็นว่าควรอธิบายความ
 หมายถึงของบางหัวข้อที่ยากให้ละเอียดชัดเจนออกไปอีก

ความเป็นกระแสแห่งเหตุปัจจัย ดังอธิบายแล้วนี้ อาจแสดงด้วยแผนภูมิ

เป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่า พระพุทธศาสนาสนใจอธิบายเรื่องของความทุกข์และความพ้นทุกข์ (กรมการศาสนา 2525 : 13 : 122) ปฏิจจสมุปบาท แสดงให้เห็นการอาศัยกันเกิดขึ้นของความทุกข์จากเหตุปัจจัยข้างต้นจะเห็นว่า เบื้องแรกที่สุดของกระแสแห่งเหตุปัจจัยชุดนี้ ได้แก่ อวิชชา ซึ่งก็คือ โมหะเจตสิกนั่นเอง และเมื่อพิจารณาเหตุปัจจัยของกระแสนี้เปรียบเทียบกับกระบวนการรู้ในจิตของมนุษย์ (แผนภูมิ 12) จะเห็นว่า มีธรรมชาติรู้หลายตัวที่ประกอบกันเป็นเหตุปัจจัยชุดนี้ คือ สังขาร ผัสสะ เวทนา นั่นก็คือ กรณีที่กระบวนการรู้ของมนุษย์เมื่อประกอบกันเข้ากับอกุศลเจตสิกอันมีอวิชชาหรือโมหะเจตสิกเป็นประธานแล้ว ย่อมเกิดแรงจูงใจขึ้นชนิดหนึ่ง เรียกในที่นี้ว่า ตัณหา แรงจูงใจนี้ทำให้ผู้รู้นั้นปลงใจลงอย่างหมายมั่นว่าประสบการณ์ที่รับรู้ นั้น เป็นตัวตนของตน กล่าวคือมีอุปาทาน

ความเป็นชีวิตนั้นคุมตัวกันขึ้นจากขั้น 5 คือ รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น วิญญาณขั้น และ สังขารขั้น โลกที่มนุษย์รับรู้ก็อาศัยขั้นเหล่านี้ และเป็นขั้นเหล่านี้ด้วย เช่น รับรู้รูปขั้น รับรู้สังขารขั้น ภาพของโลกที่ผู้รับรู้เข้าใจว่าจริงนั้น ที่แท้ก็เป็นภาพตามการรับรู้ เช่น เมื่อเห็นรูปหนึ่ง บัญญัติว่า เป็นดอกกุหลาบ สวย และเสวยสุขเวทนา พอใจ สบายตาและชอบ ถ้าผู้รู้นั้นรับรู้อย่างประกอบด้วย สุขเวทนา ก็จะเป็นปัจจัยให้เกิดภวตัณหา (ความทะยานอยากในภพ) คือ อยากอยู่ในภาวะที่เป็นเจ้าของกุหลาบนั้น กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ อยากให้สุขเวทนานั้นอยู่กับตนเป็นของตน ด้วยภวตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อีกต่อหนึ่ง คือ ปลงใจหมายมั่นว่าสุขเวทนานั้นเป็นของตนได้ ควรเป็นของตน ยึดห่วงสุขเวทนา หรือกุหลาบอันเป็นที่ตั้งของสุขเวทนานั้นไว้ จากการเปรียบเทียบนี้จะเห็นว่า ที่ว่าอุปาทานนั้นก็คือ อุปาทานในขั้น 5 นั้นเอง จะเป็นอุปาทานในขั้นใดขั้นหนึ่งหรือทั้ง 5 ขั้น ก็ได้

เมื่อมีอุปาทานในขั้น 5 อาศัยอุปาทานเป็นปัจจัย การรับรู้ครั้งนั้นก็หยั่งลงในภพ ขณะนี้ความเป็นกุหลาบ มิใช่รูป (หมายถึง รูปร่าง สี สัน และกลิ่น) ที่เป็นอารมณ์แห่งการรู้ของธรรมชาติรู้ชุดหนึ่งอีกต่อไป แต่เกิดมีตัวตนของผู้รู้ขึ้นขึ้น กุหลาบนั้นก็เป็นสิ่งจริงอันเป็นส่วนหนึ่งของตัวตน (จริง ๆ) บังใจลงว่าตน (มีตัวตนจริง) ชอบกุหลาบ (อันมีตัวตนด้วยเช่นกัน) นี่เป็นลักษณะของรูปภพ และด้วยรูปภพนี้เอง จิตก็ปรุงแต่งถลาลึกลงไปอีกโดยกระโดดจากความเป็นผู้ดู ลง.

เป็นผู้เล่นเอง คือภาวะผู้รู้รูปหายไปจากการรู้โดยสิ้นเชิง เหลืออยู่แต่ *ตนผู้ชอบ* กุหลาบนี้ เป็นเจ้าของกุหลาบนี้ เป็นต้น ผู้รับรู้นั้นเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของปรากฏการณ์เรียบร้อยแล้ว อาศัยการปรุงแต่งเช่นนี้ ผู้รับรู้ด้วยอวิชชาเช่นนี้ย่อมหลุดเข้าไปในวังวนของความทุกข์ ด้วยเหตุที่กุหลาบอันรับรู้ไว้นั้นเป็นสิ่งที่คุมสภาพกันเกิดขึ้นด้วยเหตุปัจจัยชุดหนึ่ง นอกจากนี้ กุหลาบอันอุปาทานยึดไว้นั้น ยังเป็นภาพตามการรับรู้ตามการครอบงำของอวิชชา อันเป็นภาพที่บิดเบือนจากสภาพที่แท้จริงของรูป (คือ กุหลาบนั้น) ผู้นั้นย่อมกังวลด้วยความหวังหวง เช่น เกรงว่าจะถูกขโมย แย่งชิง ไม่ต้องการให้กุหลาบนั้นเหี่ยวเฉา เป็นต้น ครั้นกุหลาบนั้นมีอันเป็นไปตามที่เกรงกลัวก็เกิดความคับแค้นใจ คร่ำครวญ ร่ำไรรำพัน เป็นต้น

ดังจะเห็นว่า การเกิดทุกข์นั้นเริ่มต้นจากความไม่รู้ชัด ซึ่งความจริงของประสบการณ์ โดยไม่รู้ว่ามีนัยร่วมกันขึ้นภายในระบบการรับรู้ และด้วยเหตุที่มันเป็นสิ่งที่คุมตัวกัน มันจึงมีลักษณะไม่ใช่ตัวตน มีความเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายลงตลอดเวลา แต่ด้วยเหตุที่ผู้รับรู้นั้นไม่รู้ชัด จึงปักใจยึดติดต้องการ เมื่อประสบกับภาวะที่ไม่เป็นไปตามที่ยึดไว้ ก็รู้สึกผิดหวัง โศกเศร้า ฯลฯ โดยสรุป คือ ความทุกข์

สาเหตุของความทุกข์ คือ อวิชชานั้นจริงอยู่ แต่ปัจจัยเหตุใกล้ชิดที่ทำให้ความทุกข์เกิดขึ้น นั้น คือตัณหา โดยที่อวิชชาเป็นปัจจัยต้นตอขึ้นไปอีกทีหนึ่ง หลักอริยสัจจึงอธิบายว่า สาเหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ถ้าละตัณหาคือความทะยานอยากได้ (จะเป็นความทะยานอยากในกาม ความทะยานอยากในภพ ความทะยานอยากในวิภพ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือมากกว่าหนึ่งอย่างประกอบกันนั้นแล้วแต่กรณี) ก็พ้นจากความทุกข์ได้ แต่ที่แก้แล้ว ตัณหาจะดับลงได้นั้นต้องอาศัยการดับอวิชชาไปก่อนแล้ว กระแสแห่งเหตุปัจจัยตั้งแต่อวิชชาจนถึงเวทนานั้น เปรียบได้กับปฏิกิริยาเตรียมการ ส่วนตั้งแต่ตัณหาจนถึงภพนั้นเป็นปฏิกิริยาปรากฏ และส่วนชาติขรามรณะนั้น เป็นส่วนผลที่เป็นที่ตั้งปรากฏตัวของความทุกข์

ในโลกทัศน์ของผู้ที่เข้าใจว่าปรากฏการณ์ที่คุมตัวกันนั้นมีสาระ เป็นตัวตนเปลี่ยนแปลง นั้น ย่อมยึดถือว่าความทุกข์ที่ตนประสบอยู่นั้นเป็นของตน และเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงไม่ได้ เขาย่อมเผชิญกับความทุกข์อย่างขาดสติ หดหู่ที่ฝัง และมองไม่เห็นทางพ้นไปจากความทุกข์นั้น แต่ด้วยเหตุที่ความทุกข์ปรากฏขึ้น เพราะ

การคุมตัวกันขึ้นของปัจจัยต่าง ๆ ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ความทุกข์นี้ก็เป็นปรากฏการณ์อย่างหนึ่งที่ตกอยู่ภายใต้กฎของความเปลี่ยนแปลง ความทนอยู่ได้ยาก และความไม่มีสาระอันยึดถือได้ว่าเป็นตัวตน เช่นเดียวกับปรากฏการณ์อื่น ๆ ดังนั้นความพ้นทุกข์เป็นสิ่งที่มิได้ ถ้าผู้รับรู้อาจเปลี่ยนปัจจัยเหตุ ซึ่งก็อยู่ในวิสัยที่สามารถกระทำได้ พุทธพจน์อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยต่าง ๆ ที่นำไปสู่ความดับทุกข์ ไว้ดังนี้

เพราะอวิชชาสารอกดับไม่เหลือ สังขารจึงดับ

เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ

เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ

เพราะภพดับ ชาติจึงดับ

เพราะชาติจึงดับ ชรามรณะ (จึงดับ)

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ

ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

(กรมการศาสนา 2525 : 4 : 1-5)

กระแสแห่งเหตุปัจจัยข้างต้นนี้ เป็นปฏิจลสมุปบาทฝ่ายดับทุกข์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ถ้าปัจจัยใดก็ได้ดับลงหรือหมดไป สิ่งที่จะเกิดขึ้นตามมาก็เกิดขึ้นไม่ได้ ความทุกข์ที่เป็นผลสุดท้ายก็เกิดขึ้นไม่ได้ อย่างไรก็ตาม ธรรมชาตีย่อมทำงานต่อไป ไม่ว่าจะป็นรู้แจ้ง รู้จำ รู้สึก และรู้คิด เพียงแต่ไม่เกิดทุกข์ในการรู้นั้น ๆ ดังนั้น มีข้อสังเกตในที่นี้ 2 ประการ คือ

1. ถ้าอวิชชาดับ คือ สภาพความไม่รู้ซ้หมดไป (กลายเป็นความรู้ซ้) ปัจจัยอื่นเป็นอันดับไป ความทุกข์ก็ดับ ความพ้นทุกข์ในกรณีนี้แน่นอนไม่กลับกลายเป็นความทุกข์ขึ้นมาอีก

2. กรณีที่ดับอวิชชาไม่ได้ อาจสกัดกั้นวงจรนี้ได้จุดอื่น ๆ เช่น รมัตระวังในขณะรับรู้หรือมีประสบการณ์แต่ละครั้งไม่ให้ผลไปรับรู้ด้วยความยึดติด ฟังพา หรือยินดียินร้าย ก็สกัดความทุกข์ที่จะเกิดในการรับรู้ครั้งนั้น ๆ ได้ แต่ความผันทุกข์ในกรณีนี้กลับกลายเป็นความทุกข์ขึ้นมาได้อีก

เมื่อเป็นเช่นนี้ สำหรับผู้ที่ต้องการพ้นจากความทุกข์ ต้องกระทำ 2 ประการ คือ 1) ดับอวิชชา 2) รมัตระวังในการรับรู้หรือเมื่อกระทบอารมณ์ นอกจากการแสดงปฏิจจสมุปบาทอย่างอนุโลม ซึ่งเป็นกระแสแห่งอกุศลธรรมและปฏิจจสมุปบาทอย่างปฏิโลม ซึ่งเป็นกระแสแห่งความดับซึ่งอกุศลธรรมแล้ว ยังมีพุทธพจน์แสดงความเป็นปัจจัยแก่กันของกุศลธรรมจนบรรลุผลสุดท้าย คือ ความพ้นทุกข์ ดังนี้

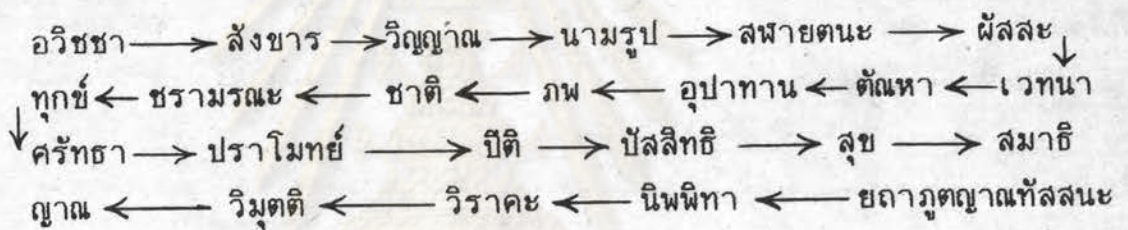
เมื่อเรารู้ เราเห็นว่า ดังนี้ขั้นที่ 5 ดังนี้ ความเกิดขึ้นแห่งขั้นที่ 5 ดังนี้ความดับแห่งขั้นที่ 5 ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายย่อมมี ภาวะที่รู้นี้คือ ญาณ (อาสวขยญาณ) เรากล่าวว่าแม้ญาณก็มีธรรมอันเป็นเหตุที่อิงอาศัย

ญาณมีเหตุที่อิงอาศัยคือ วิมุตติ
 วิมุตติมีเหตุที่อิงอาศัยคือ วิราคะ
 วิราคะมีเหตุที่อิงอาศัยคือ นิพพิทา
 นิพพิทามีเหตุที่อิงอาศัยคือ ยถากุตญาณทัสสนะ
 ยถากุตญาณทัสสนะมีเหตุที่อิงอาศัยคือ สมာธิ
 สมาธิมีเหตุที่อิงอาศัยคือ สุข
 สุขมีเหตุที่อิงอาศัยคือ ปัสสิทธิ
 ปัสสิทธิมีเหตุที่อิงอาศัยคือ ปิติ
 ปิติมีเหตุที่อิงอาศัยคือ ปราโมทย์
 ปราโมทย์มีเหตุที่อิงอาศัยคือ ศรัทธา
 ศรัทธามีเหตุที่อิงอาศัยคือ ทุภัง
 ทุภังมีเหตุที่อิงอาศัยคือ ชาติ
 ชาติมีเหตุที่อิงอาศัยคือ ภพ
 ภพมีเหตุที่อิงอาศัยคือ อุปาทาน

อุปาทานมีเหตุที่อิงอาศัยคือ ตัณหา
 ตัณหา มีเหตุที่อิงอาศัยคือ เวทนา
 เวทนามีเหตุที่อิงอาศัยคือ ผัสสะ
 ผัสสะมีเหตุที่อิงอาศัยคือ สฬายตนะ
 สฬายตนะมีเหตุที่อิงอาศัยคือ นามรูป
 นามรูปมีเหตุที่อิงอาศัยคือ วิญญาณ
 วิญญาณมีเหตุที่อิงอาศัยคือ สังขาร
 สังขารมีเหตุที่อิงอาศัยคือ อวิชชา

(กรมการศาสนา 2525 : 16 : 27-29)

กระแสแห่งเหตุปัจจัย อาจแสดงด้วยแผนผังดังนี้

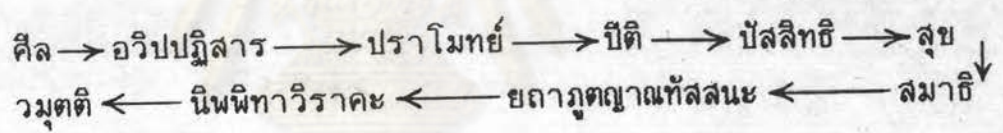
แผนผังที่ 1 กระแสแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายเกิดทุกข์และเกิดปัญญา

จากกระแสแห่งเหตุปัจจัยชุดนี้ จะเห็นว่า ท่ามกลางความทุกข์นั้น มนุษย์ผู้รับ (เสวย) ความทุกข์ยังมีทางเลือกได้สองทางคือ 1) จมอยู่กับความทุกข์นั้นเป็นวังวน หรือ 2) มีศรัทธาและก้าวขึ้นสู่กระแสแห่งเหตุปัจจัยอีกชุดหนึ่ง เป็นอันออกจากวังวน (วัฏฏสงสาร) ได้ กระแสแห่งเหตุปัจจัยแต่ศรัทธาไปจนถึงญาณนั้น เมื่อพิจารณาเทียบเคียงกับธรรมชาติรู้ของมนุษย์จะเห็นว่า มีหลายปัจจัยที่เป็นตัวธรรมชาติรู้ คือ ศรัทธา ปิติ และปัสสิทธี ธรรมชาติรู้นี้เป็นเจตสิกกลาง ๆ 1 ดวง และเจตสิกฝ่ายกุศล 2 ดวง นั่นก็คือ กระบวนการสู่ภาวะพ้นทุกข์นั้น เป็นการเพิ่มคุณภาพของกุศลเจตสิก ซึ่งก็เท่ากับว่า ทอนกำลังของอกุศลเจตสิกไปโดยปริยาย เนื่องจากเจตสิกทั้งสองชนิดนี้เป็นธรรมชาติที่ไม่ประกอบในจิตดวงเดียวกัน กระแสแห่งเหตุปัจจัยดังกล่าวนี้ เริ่มต้นที่ศรัทธา แต่ก็ยังมีพุทธพจน์แสดงกระแสแห่งเหตุปัจจัยแห่งกุศลธรรมในทำนองเดียวกันอีกชุดหนึ่ง โดยเริ่มกระแสที่ศีล ดังนี้

ศิลที่เป็นกุศล มีอวิปปฏิสารเป็นผล เป็นอานิสงฆ์
 อวิปปฏิสารที่เป็นกุศล มีความปราโมทย์เป็นผล เป็นอานิสงฆ์
 ความปราโมทย์ที่เป็นกุศล มีปีติเป็นผล เป็นอานิสงฆ์
 ปีติที่เป็นกุศล มีปลื้มใจเป็นผล เป็นอานิสงฆ์
 ปลื้มใจที่เป็นกุศล มีสุขเป็นผล เป็นอานิสงฆ์
 สุขที่เป็นกุศล มีสมาธิเป็นผล เป็นอานิสงฆ์
 สมาธิที่เป็นกุศล มียถาภูตญาณทัสสนะเป็นผล เป็นอานิสงฆ์
 ยถาภูตญาณทัสสนะที่เป็นกุศล มีนิพพิทาวีราคะเป็นผล เป็นอานิสงฆ์
 นิพพิทาวีราคะที่เป็นกุศล มีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นผล เป็นอานิสงฆ์
 ด้วยประการดังนี้ ศิลที่เห็นกุศลย่อมถึงอรหัตโดยลำดับ

(กรมการศาสนา 2525 : 24 : 1-2)

กระแสแห่งเหตุปัจจัยนี้ อาจแสดงด้วยแผนผัง ดังนี้

แผนผัง 2 กระแสแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายเกิดปัญญา

พุทธพจน์ข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่า กระแสแห่งกุศลธรรมที่มีผลเป็น
 ญาณอันทำให้พ้นจากความทุกข์นั้น เริ่มกระแสจากศิลก็ได้ มีลักษณะของความเป็น
 ปัจจัยอย่างเดียวกัน นั่นก็คือ กระแสแห่งกุศลธรรมนั้นอาจเริ่มต้นได้เป็น 2 กรณี
 คือ ศรัทธา หรือศิล เฉพาะตัวศิลนั้น ประกอบด้วย เจตนาเป็นศิล และการ
 กระทำทางกาย-วาจาเป็นศิละ แต่ไม่ว่าจะเป็นกรณีใดก็เป็นการเพิ่มคุณภาพของ
 เจตสิกฝ่ายกุศลทั้งสิ้น โดยที่ทั้งศรัทธาและศิลต่างก็เป็นเจตสิกฝ่ายกุศล

ปัจจัยต่าง ๆ ในกระแสแห่งกุศลธรรมนี้เป็นทั้งปัจจัยเหตุและปัจจัยผล
 แก่กันต่อเนื่องกันไป เป็นกระแสแห่งธรรมชาติล้วน ๆ เมื่อมีสิ่งนี้ ก็มีสิ่งนี้
 เป็นต้น แต่ถ้าพิจารณากันจริง ๆ แล้ว จะเห็นว่า มีบางปัจจัยที่แม้จะเป็นธรรม-
 ชาติก็จริง แต่มนุษย์จัดกระทำได้ด้วย คือ ศิล สมาธิ และวิมุตติญาณทัสสนะ หรือ

อาสวขยญาณ ซึ่งก็คือ ปัญญา นั้นเอง ทั้งนี้ ปัจจัยอื่น ๆ ก็จัดเข้าเป็นลำดับความลึกซึ้งในปัจจัยทั้ง 3 เช่น นิพพิทาเป็นปัญญาอันยิ่ง (อธิปัญญา) ของยถาภูตญาณทัสสนะ สมาธิเป็นสมาธิอันยิ่ง (อธิจิต) ของสุข กล่าวในที่นี้ ก็คือ เพื่อให้เกิดกระแสแห่งกุศลธรรมอันมีผลสุดท้ายเป็นปัญญาที่ทำให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ มีชื่อปฏิบัติ (ปฏิบัติ) เป็น 3 หมวด คือ ศิล สมาธิ ปัญญา

อาจกล่าวได้ว่าความเป็นปัจจัยแก่กันของกุศลธรรมที่มีผลเป็นความดับทุกข์ และความเป็นปัจจัยแก่กันของอกุศลธรรมที่มีผลเป็นความเกิดทุกข์นั้น คือ กระบวนการทำหน้าที่ของธรรมชาติรู้ของมนุษย์นั่นเอง นอกจากนี้ ถ้าพิจารณาอย่างขั้น 5 กระบวนการเกิดทุกข์และดับทุกข์นี้ก็คือ การทำหน้าที่ของนามขันธ์อันมี เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั้นเอง ทั้งนี้ สุดแต่ว่าจะปรุงแต่งด้วยกุศลธรรมหรืออกุศลธรรม

ปฏิจจนสมุปบาท ลักษณะต่าง ๆ ข้างต้น ทำให้มองเห็นสภาวะธรรมชาติ โดยเฉพาะกระบวนการที่บุคคลดำเนินชีวิตหรือสัมพันธ์กับโลก ทั้งนี้ จะสัมพันธ์อย่างมีความทุกข์ก็ได้ ดังปฏิจจนสมุปบาทฝ่ายเกิดทุกข์ หรือสัมพันธ์อย่างพ้นทุกข์ก็ได้ดังปฏิจจนสมุปบาทฝ่ายดับทุกข์ นอกจากนี้ กระแสแห่งเหตุปัจจัยดังแผนผังที่ 1 , 2 ยังแสดงให้เห็นว่า มนุษย์ยังมีทางเลือกในท่ามกลางความทุกข์นั่นเอง มีความพ้นทุกข์อยู่ด้วย ด้วยเหตุที่การสร้างปัญญาและความพ้นทุกข์ก็เป็นกระแสแห่งเหตุปัจจัยของธรรมชาติชุดหนึ่ง เช่นเดียวกับความเกิดแห่งกองทุกข์ อย่างไรก็ตาม ข้ออธิบายเหล่านี้ยังไม่แสดงให้เห็นว่า ผู้ที่ต้องการพ้นทุกข์หรือต้องการสร้างปัญญานั้น จะต้องทำอะไรบ้าง

อริยสัจ

อริยสัจเป็นกฎที่อธิบายความจริงที่สำคัญมากในพระพุทธศาสนา ถ้าทั้งกรอบคลุมกุศลธรรมทั้งปวงตามความหมายในพระพุทธศาสนาด้วย (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 349) และเป็นสิ่งที่พระพุทธศาสนาสอนใจอธิบาย อันมีเรื่องความทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์ ทั้งนี้ อธิบายเป็นเหตุและผล 2 คู่ ดังนี้

1. ความทุกข์ - เหตุให้เกิดทุกข์
2. ความพ้นทุกข์ - แนวปฏิบัติให้พ้นทุกข์

ถ้าแปลตรงตัว อริยสัจ แปลว่า ความจริงที่ทำให้เจริญ (อริย) ความจริงที่ว่านี้แสดงให้เห็นว่า สิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้ สาละของมันเป็นความทุกข์ ความทุกข์นี้มีสาเหตุ ในขณะที่เดียวกัน ภาวะพ้นทุกข์ก็มีอยู่ ชีวิตมนุษย์มิได้มีแต่ความทุกข์ดังในลัทธิอื่นอธิบาย และแนวปฏิบัติให้พ้นทุกข์ก็เป็นความจริง ถ้ามนุษย์ปฏิบัติตามแนวทางนี้ก็สามารถพ้นจากความทุกข์ได้ ดังได้ทราบแล้วว่า โลกที่ว่าเป็นโลกที่มนุษย์รับรู้และให้ความหมาย ความทุกข์ของมนุษย์ก็เกิดขึ้นบนการรับรู้ และให้ความหมายในแต่ละครั้ง การรับรู้นั้นมี 6 ทาง คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กายสัมผัส และความคิด

ถ้าพิจารณาเปรียบเทียบกับปัจจุสมุปบาท จะเห็นว่า ทั้งอริยสัจ และปัจจุสมุปบาท ต่างก็อธิบายเรื่องของความทุกข์และความดับทุกข์ แต่ปัจจุสมุปบาท อธิบายอย่างเห็นความต่อเนื่องเป็นกระแส ในขณะที่อริยสัจยกเฉพาะเหตุปัจจัยที่สำคัญขึ้นมาอธิบายเป็นเหตุผลสองคู่ ดังได้กล่าวแล้ว

พระเทพเวที กล่าวถึงความหมายของแต่ละสัจจะ ในอริยสัจ โดยเทียบเคียงกับปัจจัยที่ตรงกันในปัจจุสมุปบาท (พระราชวรมุนี 2526 : 107-109) ว่า

ความหมายที่ตรงกันของหลักใหญ่ทั้งสองนี้ มองเห็นได้ง่าย เพื่อความรวดเร็วขอให้ดูหลักอริยสัจ พร้อมทั้งความหมายตามแบบและหน้าที่ของคนต่ออริยสัจข้อนั้น ๆ

ทุกข์ ได้แก่ ชาติ ชรามรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากของรัก ความปรารถนาไม่สมหวัง โดยย่อว่า อุปาทานชั้น 5 (ชั้น 5 ที่ยึดไว้ด้วยอุปาทาน) เป็นทุกข์ พุทธอีกนัยหนึ่ง คือ ภาวะที่แฝงด้วยความกดดัน บีบคั้น ชัดแย้ง ชัดข้อง มีความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว ทั้งที่เกิดเป็นปัญหาขึ้นแล้ว และที่อาจเกิดเป็นปัญหามา เมื่อใดเมื่อหนึ่ง ในรูปใดรูปหนึ่ง แก่ผู้ที่ยึดมั่นไว้ด้วยอุปาทาน

หน้าที่ต่อทุกข์ คือ การกำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจ ให้มองเห็นความหมายและขอบเขตโดยชัดเจน เพื่อการดำเนินการขั้นต่อไปจะพึงเป็นไปได้และตรงปัญหา

ทุกข์สมุทัย เรียกลิ้น ๆ ว่า สมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ได้แก่ ตัณหา ที่ทำให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความเพิลิตเพลินและความติดใจ คอยแสหาความเพิลิตเพลินใหม่ ๆ เรื่อย ๆ ไป มี 3 คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา พุทธอีกนัยหนึ่ง คือ ความอยากที่ยึดถือเอาตัวตนเป็นที่ตั้งโดยอาการซึ่งมีเราที่จะได้เป็นจะไม่ใช่เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย ความกลัว ความติดข้องในรูปใดรูปหนึ่งอยู่ตลอดเวลา ไม่ปลอดโปร่ง เป็นอิสระ หน้าที่ต่อสมุทัย คือ ละเสีย ทำให้หมดไปเสีย

ทุกข์นิโรธ เรียกลิ้น ๆ ว่า นิโรธ (ความดับทุกข์) ได้แก่ การที่ตัดขาดดับไปโดยไม่เหลือ ด้วยการคลายออก การสละเสียได้ สลัดออก พ้นไปได้ ไม่พัวพัน พุทธอีกนัยหนึ่ง ภาวะที่ไม่มีความทุกข์เหลืออยู่ เพราะหมดตัณหา ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย ความกลัว และความติดข้องใด ๆ ทั้งสิ้น มีแต่ภาวะที่บริสุทธิ์ เป็นอิสระ สงบ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน หน้าที่ต่อนิโรธ คือ ทำให้แจ้ง ทำให้สำเร็จ ทำให้เกิดมีเป็นจริงขึ้นมา หรือ บรรลุถึง

ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์) เรียกลิ้น ๆ ว่า มรรค ได้แก่ ทางประเสริฐมีองค์ประกอบ 8 คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ หน้าที่ต่อมรรค คือ ฝึกอบรม หรือฝึกปฏิบัติ

ขอให้เทียบกับหลักปัจจุสมุปบาท ดังนี้

1. สมุทัยวาร : อวิชชาเกิด → สังขารเกิด → ๗๗ →
ชาติเกิด → ชรามรณะ → โสกะ → ๗๗ →
อุปายาสเกิด

2. นิโรธวาร : อวิชชาดับ → สังขารดับ → ฯลฯ →
 ชาติดับ → ชรามรณะ → โสกะ → ฯลฯ →
 อุปายาสดับ

ข้อ 1 คือ ปฏิจจสมุปบาท สมุททวาร หรือแบบอนุโลมแสดงกระบวนการเกิด-
 ทุกข์ เท่ากับรวมอริยสังข์ข้อ 1 (ทุกข์) และ 2 (ทุกขสมุทัย) ไว้ในข้อเดียว
 กัน แต่ในอริยสังข์ แยกเป็น 2 ข้อ เพราะแยกเอาท่อนท้าย (ชาติ
 ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ) ที่เป็นผลปรากฏออกไปตั้งต่างหากเป็นอริยสังข์
 ข้อแรก ในฐานะเป็นปัญหาที่ประสบซึ่งจะต้องคิดแก้ไข แล้วจึงย้อนกลับ
 มาหาท่อนที่เป็นกระบวนการทั้งหมด ตั้งเป็นข้อที่ 2 ในฐานะเป็นการสืบ
 สืบหาต้นเหตุของปัญหา

ข้อ 2 คือ ปฏิจจสมุปบาท นิโรธวาร แสดงกระบวนการดับทุกข์ เท่ากับอริยสังข์
 ข้อที่ 3 (นิโรธ) แสดงให้เห็นว่าเมื่อแก้ปัญหาถูกต้องตรงสาเหตุแล้ว
 ปัญหานั้นจะดับไปได้อย่างไรตามแนวทางของเหตุปัจจัย แม้ว่าโดยตรง
 ปฏิจจสมุปบาทนี้ จะตรงกับอริยสังข์ข้อที่ 3 แต่ก็ถือว่ากินความรวมถึง
 อริยสังข์ข้อที่ 4 ได้ด้วย เพราะกระบวนการดับสลายตัวของปัญหา ย่อม
 ส่อให้เห็นแนวทางดำเนินการ หรือวิธีการทั่วไปที่จะต้องลงมือปฏิบัติใน
 การจัดการแก้ปัญหาในตัวเองในตัว กล่าวคือ ชี้ให้เห็นว่าจะต้องทำอะไร
 บ้าง ณ จุดใด ๆ

เมื่อสรุปอริยสังข์ให้เหลือน้อยลงอีก จะได้ 2 ข้อ คือ ฝ่ายมีทุกข์ (ข้อ
 1 และ 2) กับฝ่ายหมดทุกข์ (ข้อ 3 และ 4)

นอกจากนี้ พระเทพเวทียังกล่าวถึง แก่มุมที่อริยสังข์แตกต่างจากปฏิจจ-
 สมุปบาท (พระราชาวรมณี 2526 : 109-110) ว่า

1. หลักธรรมทั้งสอง เป็นการแสดงความจริงในรูปแบบที่ต่างกันด้วย
 วัตถุประสงค์คนละอย่าง ปฏิจจสมุปบาทแสดงความจริงตามกระบวนการของมัน
 เอง ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติล้วน ๆ ส่วนอริยสังข์เป็นหลักความจริงในรูปแบบ
 ที่เสนอตัวต่อปัญญามนุษย์ในการที่จะสืบสวนค้นคว้าและทำให้เกิดผลในทางปฏิบัติ
 โดยนัยนี้ อริยสังข์ จึงเป็นหลักธรรมที่แสดงโดยสอดคล้องกับประวัติการแสวงหา

ลัทธิธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่การเผชิญความทุกข์ที่ปรากฏเป็นปัญหา แล้วสืบสาวหาสาเหตุ พบว่ามีทางแก้ไม่หมดหวัง จึงกำหนดรายละเอียดหรือจุดที่ต้องแก้ไขและกำหนดเป้าหมายให้ชัด แล้วดำเนินการแก้ไขตามวิธีการจนบรรลุเป้าหมายที่ต้องการนั้น และโดยนัยเดียวกัน จึงเป็นหลักการที่ยกขึ้นมาใช้ในการสั่งสอนเพื่อให้ผู้รับคำสอนทำความเข้าใจอย่างมีระบบ มุ่งให้เกิดผลสำเร็จทั้งการสั่งสอนของผู้สอน และการประพฤติปฏิบัติของผู้รับคำสอน ส่วนปฏิจจสมุปปาทเป็นตัวกระบวนธรรมแกนกลางของอริยสัจ และเป็นเนื้อหาทางฝ่ายวิชาการที่จะต้องศึกษา ในเมื่อต้องการเข้าใจอริยสัจให้ชัดเจนถึงที่สุด จึงเป็นหลักการที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาบททวนหลังจากการตรัสรู้ใหม่ ๆ

2. ข้อที่แปลกหรือพิเศษกว่ากันอย่างสำคัญ อยู่ที่ปฏิจจสมุปปาทฝ่ายนิโรธวาร ซึ่งตรงกับอริยสัจข้อที่ 3 และ 4 (นิโรธ และ มรรค) กล่าวคือ

ก. เมื่อเทียบกับอริยสัจข้อ 3 (นิโรธ) จะเห็นว่า ปฏิจจสมุปปาทปฏิโลม นัยกล่าวถึงนิโรธด้วยก็จริง แต่มุ่งแสดงเพียงกระบวนการเข้าถึงนิโรธ ไม่ได้มุ่งแสดงสภาวะของตัวนิโรธ หรือนิพพานเอง ด้วยเหตุนี้ในพุทธดำริเมื่อจะทรงประกาศธรรม จึงแยกธรรมที่ทรงพิจารณาเป็น 2 ตอน คือ ตอนแรกกล่าวถึงปฏิจจสมุปปาทอย่างข้างต้น ต่อจากนั้น มีพุทธดำริต่อไปอีกว่า "แม้ฐานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน" นี้แสดงว่า ทรงประสงค์ตรัสแยกธรรมที่ตรัสรู้เป็น 2 อย่าง คือ ปฏิจจสมุปปาท กับ นิโรธ (นิพพาน) ส่วนอริยสัจข้อที่ 3 คือ นิโรธ มุ่งแสดงตัวสภาวะของนิโรธเป็นสำคัญ แต่มีความหมายเล็งไปถึงกระบวนการเข้าถึงนิโรธแฝงอยู่ด้วย

ข. แม้ว่าปฏิจจสมุปปาทฝ่ายนิโรธวารจะกินความรวมถึงอริยสัจข้อ 4 คือ มรรค ด้วย แต่ก็ยังไม่ให้ผลในทางปฏิบัติชัดเจน เพราะปฏิจจสมุปปาทแสดงแต่ตัวกระบวนการล้วน ๆ ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติเท่านั้น มิได้ระบุลงไปให้ชัดเจนว่า สิ่งที่จะต้องทำมีรายละเอียดอะไรบ้าง จะต้องทำอย่างไร มีลำดับขั้นตอนการปฏิบัติอย่างไร โดยเฉพาะกลวิธีต่าง ๆ ในการกระทำ คือ ไม่ได้จัดวางระบบวิธีการไว้โดยเฉพาะเพื่อการปฏิบัติอย่างได้ผล เหมือนแพทย์รู้วิธีแก้ไขโรค แต่ไม่ได้สั่งยาและวิธีปฏิบัติในการรักษาไว้ให้ ส่วนในอริยสัจ มีหลักข้อที่

4 คือ มรรค ซึ่งกำหนดขึ้นไว้เพื่อวัตถุประสงค์นี้โดยเฉพาะ ให้เป็นสัจจะข้อหนึ่งต่างหาก ในฐานะข้อปฏิบัติที่พิสูจน์แล้ว ยืนยันได้ว่านำไปสู่จุดหมายได้แน่นอน

หน้าที่ต่อความจริง

ความจริงนั้นเป็นเรื่องของธรรมชาติ เรื่องของปรากฏการณ์ โดยมีฐานะเป็นแก่นของปรากฏการณ์ มนุษย์จำต้องเกี่ยวข้องกับความจริงเสมอ สำหรับพระพุทธศาสนานั้นถือว่า อริยสัจเป็นความจริงอันประเสริฐที่นำไปสู่ความเจริญ จึงได้กล่าวถึงกิจในอริยสัจแต่ละข้อ ไว้ดังนี้

1. การกำหนดรู้ (ปริญา) เป็นกิจในทุกข์ ตามหลักว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ คือ ควรศึกษาให้รู้จัก ให้เข้าใจชัดตามสภาพที่เป็นจริง ได้แก่ การทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขตของปัญหา
2. การละ (ปหานะ) เป็นกิจในสมุทัย ตามหลักว่า สมุทัยควรละ คือ กำจัด ทำให้หมดสิ้นไป ได้แก่ การแก้ไขกำจัดต้นตอของปัญหา
3. การทำให้แจ้ง (สังกิริยา) เป็นกิจในนิโรธ ตามหลักว่า นิโรธควรทำให้แจ้ง คือ เข้าถึง หรือบรรลุ ได้แก่ การเข้าถึงภาวะที่ปราศจากปัญหา มีบรรลุจุดหมายที่ต้องการ
4. การเจริญ (ภาวนา) เป็นกิจในมรรค ตามหลักที่ว่า มรรคควรเจริญ คือ ควรฝึกอบรม ลงมือปฏิบัติ กระทำตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย ได้แก่ การลงมือแก้ไขปัญหา

(กรมการศาสนา 2525 : 19 : 420)

กิจในอริยสัจ 4 นี้ กระทำทั้งต่ออริยสัจที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต (รวมเป็นอาการ 12) โดยสาระแล้วเมื่อเจริญมรรคไปตามลำดับก็เป็นละสมุทัยไปพร้อมกัน กุศลธรรม (ศีล สมาธิ ปัญญา) เพิ่มขึ้นในขณะที่อกุศลธรรม (กิเลส) ลดลง ส่วนนิโรธนั้นเสมือนจุดหมายปลายทางในขณะที่ทุกข์เป็นจุดเริ่มต้น เมื่อกำหนดรู้ว่าสิ่งที่ตนหมกมุ่นห่วงหวงอยู่นั้นแท้จริงคือ อุปาทานชั้น 5 อันเป็นตัวทุกข์ ผู้ที่ข่มตึงเป้าหมายแห่งชีวิตไว้เพื่อความพ้นทุกข์ คือ นิโรธ และทุกขณะที่ปฏิบัติมรรคมงคล 8 ผู้ปฏิบัติข่มกำลังทำนิโรธให้แจ้งอยู่ ส่วนจะแจ้งหรือไม่ขึ้นขึ้นอยู่กับปริมาณและคุณภาพแห่งการปฏิบัตินั้น

ภาวะพันทุกข์ (นิโรธ)

ภาวะพันทุกข์ เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งที่พระพุทธศาสนาทำให้ เป็นสิ่งหนึ่งในอริยสัจและอธิบายว่า หน้าที่ของมนุษย์ที่จะต้องกระทำต่อธรรมชาตินี้ คือ ทำให้แจ้งหรือเข้าถึง โดยนัยนี้ จึงถือว่าภาวะพันทุกข์เป็นเป้าหมายที่มนุษย์จะต้องบรรลุ

จากอริยสัจคู่แรกจะเห็นว่า ถ้าต้องการดับทุกข์ต้องกระทำโดยละตัณหา แต่จากปฏิจสุมุขบาทฝ่ายเกิดทุกข์ แสดงให้เห็นว่า ตัณหาที่มีวิชชาเป็นปัจจัยต้น นั่นคือ การที่จะละตัณหาได้แน่แท้ นั้นต้องกำจัดอวิชชาให้สิ้นไป จึงกล่าวได้ว่า ถ้ากำจัดอวิชชาได้ก็ดับทุกข์ได้ นอกจากนี้ ยังพิจารณาการดับทุกข์ในแง่ของการดับกิเลสได้ด้วย ดังที่ได้ทราบกันแล้วว่ากิเลส นั้นสัมพันธ์กับเจตสิกตรงที่เป็นเหตุของอกุศลเจตสิกต่าง ๆ จึงมีศัพท์เป็นจำนวนมากที่เป็นไวพจน์แก่กันที่หมายถึงภาวะพันทุกข์ ในที่นี้ จะพิจารณาเฉพาะศัพท์ที่ได้พบเห็นบ่อย ๆ (พระราชวรมุนี 2529 : 234)

นิโรธ	หมายถึง	ความดับทุกข์
นิพพาน	หมายถึง	ความดับกิเลสและกองทุกข์
บรมสัจจ์	หมายถึง	สัจจะสูงสุด
ปรมัตถ	หมายถึง	ประโยชน์สูงสุด
วิมุตติ	หมายถึง	ความหลุดพ้น ความเป็นอิสระจากความทุกข์จากกิเลส
วิราคะ	หมายถึง	ความจางคลาย ความส้ารอกออกซึ่งความทุกข์ซึ่งกิเลส
วิสุทฺธิ	หมายถึง	ความบริสุทธิ์จากกิเลส
สันติ	หมายถึง	ความสงบจากกิเลส

ไวพจน์ต่าง ๆ เหล่านี้ ล้วนหมายถึงภาวะนิพพานทั้งสิ้น เพียงแต่ไวพจน์หนึ่ง ๆ กล่าวถึงภาวะพันทุกข์ตามที่ต้องการเน้นในบริบทต่าง ๆ กัน ในที่นี้อาจรวบรวมความหมายได้ว่า ภาวะพันทุกข์ หรือนิพพาน อาจพิจารณาได้หลายแง่ ถ้าใช้ความทุกข์เป็นเกณฑ์ นิพพานก็เป็นความดับทุกข์ ถ้าใช้กิเลสเป็นเกณฑ์

นิพพานก็เป็นความหลุดพ้นจากกิเลส ซึ่งก็คือ ความบริสุทธิ์จากกิเลส และความพ้นจากกิเลส นอกจากนี้ นิพพานยังเป็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ล้วน ๆ พ้นไปจากการให้ความหมายตามสมมติ จึงถือว่าเป็นสัจจะสูงสุด เป็นความจริงเสมอไปไม่จำกัดด้วยกาลเวลา (ต่างจากความจริงโดยสมมติที่เปลี่ยนแปลงได้ตามสมัย) และสุดท้ายความทุกข์เป็นสิ่งที่มนุษย์ทุกรูปนามต้องการหลักให้พ้น นิพพานจึงเป็นประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์พึงได้รับท่ามกลางประโยชน์ทั้งหลายอันเป็นที่หมายมั่นไว้

ภาวะพ้นทุกข์นี้ ปรากฏในกระแสแห่งกุศลธรรมด้วยในชื่อว่า วิราคะ ซึ่งแปลว่า ความคลายกำหนดหรือความสำรอกออกได้ซึ่งความกำหนดทั้งหลาย ถ้าพิจารณาโดยใช้สาเหตุเป็นเกณฑ์ภาวะพ้นทุกข์อาจแบ่งออกเป็น 5 กรณีด้วยกัน (กรมการศาสนา 2525 : 708-706 , พระราชวรมุนี 2523 : 135) คือ

1. พ้นทุกข์หรือดับกิเลสด้วยการช่ม (วิชฌมกนิโรธ/วิชฌมกวิราคะ) คือ การดับกิเลสของผู้บำเพ็ญฌาน ถึงปฐมฌานที่ชมนิเวรณไว้ได้ตลอดเวลาที่อยู่ ในฌานนั้น
2. พ้นทุกข์หรือดับกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน (ตทังคนิโรธ/ตทังควิราคะ) เช่น ดับสักกายทิฏฐิด้วยความรู้ที่กำหนดแยกนามรูปออกได้ เป็นการดับชั่วคราวในกรณีนั้น ๆ
3. พ้นทุกข์หรือดับกิเลสด้วยการตัดขาดด้วยโลกุตตรมรรคในขณะแห่งมรรคนั้น (สมุจเจทนิโรธ/สมุจเจทวิราคะ)
4. พ้นทุกข์หรือดับกิเลสด้วยความสงบระงับในโลกุตตรผล (ปฏิบัติสสทินิโรธ/ปฏิบัติสสทธิวิราคะ) คือ อาตัยโลกุตตรมรรคดับกิเลสเด็ดขาดไปแล้ว บรรลุโลกุตตรผล มีความสงบระงับจากกิเลส ไม่ต้องชวนชวยเพื่อดับอีก ในขณะแห่งผลนั้น
5. พ้นทุกข์หรือดับกิเลสด้วยการสลัดออกได้ (นิสสรณนิโรธ/นิสสรณ-วิราคะ) คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นแล้ว ดำรงอยู่ในภาวะนั้นยังสิ้นตลอดไป

ภาวะพ้นทุกข์ทั้ง 5 นี้ นอกจากจะมีสาเหตุต่างกันแล้ว ยังมีช่วงแห่งความพ้นทุกข์ต่างกันไปด้วย โดยวิชฌมกนิโรธและตทังคนิโรธ สมุจเจทนิโรธ และ

ปฏิบัติสัทธาธิโรธ เป็นภาวะพ้นทุกข์ในช่วงหนึ่ง ๆ ยังไม่ถาวร ในขณะที่นิสสรณ-
 นิโรธ เป็นภาวะพ้นทุกข์ตลอดไป เฉพาะภาวะพ้นทุกข์ช่วงนั้นจะเห็นว่า
 วิชัฆณนิโรธ เกิดจากกำลังสมาธิเป็นหลัก เมื่อออกจากฌานอกุศลธรรมก็เข้ามา
 มีอิทธิพลอีก ส่วนสมุจเฉทนิโรธเกิดจากกำลังปัญญา น่าจะมีแนวโน้มว่าดับกิเลส
 ใดได้ก็เป็นอิสระจากกิเลสนั้นจะถูกรบกวนก็แต่กิเลสอื่น สมังคัมมรรคนั้นเริ่มปรากฏ
 ที่สมุจเฉทนิโรธ และขยายผลของการดับทุกข์ไปตามลำดับเป็นปฏิบัติสัทธาธิโรธ
 และนิสสรณนิโรธ

มรรคมองค์ 8 ทางสายเดียวประกอบด้วย 8 องค์ประกอบ

มรรคมองค์ 8 เป็นสังคหนึ่งในอริยสังคที่แสดงแนวปฏิบัติหรือหลักการที่ว่า
 ว่าด้วยวิธีการ (Methodology) ชุดหนึ่งที่ประกอบด้วย 8 องค์ประกอบ คือ
 สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
 สัมมาสมาธิ

สัมมาทิฐิ จัดเป็นองค์ประกอบลำดับแรกของชุด หมายถึง ความรู้-
 ชัดในอริยสังค (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 86-87) โดยทั่วไปอธิบายกันว่า
 มีความหมาย 2 นัย นัยแรกคือ ความเห็นว่าผลของทานนั้นมีผลวิบากของกรรมที่
 ทำดีทำชั่วแล้วนั้นมีอยู่ ความจริงตามสมมติ เช่น โลกนี้ โลกหน้า บิดา มารดา
 สัตว์จำพวกอุปปาติกะ นักบวชผู้ดำเนินชีวิตชอบ ซึ่งอธิบายความจริงเหล่านี้มีอยู่
 ความเห็นตามนัยนี้ ถือว่าเป็นความเห็นถูกต้องตามหลักพระพุทธานุศาสนของผู้อยู่
 ไม่สามารถถอนความยึดมั่นในความเป็นตัวตน แต่ความเห็นที่ถูกต้องนี้จะ เป็นเบื้องต้น-
 ต้นของการก้าวไปตามวิถีของมรรค เพื่อให้มีสัมมาทิฐิในระดับสูงขึ้นไป ส่วน
 สัมมาทิฐิในความหมายที่สองคือ ความมีปัญญาที่เป็นปัญญินทรีย์ ปัญญาผล ธรรมวิจย-
 สัมโพชฌงค์ ของผู้ที่ถอนความยึดมั่นในความเป็นตัวตนได้แล้ว (กรมการศาสนา
 2525 : 23 : 3)

สัมมาสังกัปปะ แปลตรงตัวว่า ความดำริชอบ มีนัยว่า เป็นเจตน์-
 จานงอันนำไปสู่การกระทำต่าง ๆ ความดำริชอบนี้ก็ทำนองเดียวกับสัมมาทิฐิที่มี
 2 ระดับ คือ ความดำริชอบของผู้ที่ยังถอนความผิดถือว่าเป็นตัวตนไม่ได้ (สัมมา-
 สังกัปปะที่เป็นอาสวะ) และความดำริชอบของผู้ที่ถอนความผิดถือว่าเป็นตัวตนได้

แล้ว (ล้มมาสังกัปปะที่เป็นอนาลวะ) ความดำริชอบของผู้ที่ยังถนอความยึดถือ
ว่าเป็นตัวตนไม่ได้นั้น ได้แก่ การตั้งเจตน์จำนงในความไม่พยายาบท (อพยยาบท-
สังกัปป) การตั้งเจตน์จำนงในความไม่เบียดเบียน (อวิหิงสาสังกัปป) และการ
ตั้งเจตน์จำนงในการออกจากความยึดติดในสิ่งน่ารักน่าพอใจ (เนกขัมมสังกัปป)

เพื่อให้เข้าใจว่าการตั้งเจตน์จำนงที่เป็นความดำริชอบนั้นเป็นอย่างไร
จะกล่าวถึงความดำริที่เกี่ยวข้องด้วยสิ่งน่ารักน่าพอใจ (กามสังกัปป) ความ-
พยายาบท และความเบียดเบียน (กรมการค่าสนา 2525 : 12 : 86-87) ก่อน
ดังนี้

1. ความดำริที่เกี่ยวข้องกับสิ่งน่ารักน่าเพลินใจ (กามสังกัปป) เป็น
ความนึกคิดในทางที่จะแสวงหาทางหรือหมกมุ่นพัวพันติดข้องอยู่ในสิ่งสนองความ-
ต้องการทางประสาททั้ง 5 ความนึกคิดในทางเห็นแก่ตัว กล่าวเป็นศัพท์เฉพาะ
ก็คือ เป็นความนึกคิดในฝ่ายสนองตัณหา อุปาทาน ในฝ่ายราคะหรือโลภะ

2. ความดำริที่ประกอบด้วยความเคียดแค้นชิงชัง (พยายาบทสังกัปป)
ขัดเคือง ไม่พอใจ คิดเห็นเพ่งมองในแง่ร้าย มองคนอื่นเป็นศัตรู เห็นสิ่งทั้งหลาย
เป็นไปในทางขัดอกขัดใจ เป็นความนึกคิดในฝ่ายสนองตัณหา อุปาทานในฝ่ายโทสะ
ในแง่ถูกรุกระทบ

3. ความดำริในทางที่จะเบียดเบียน ทำลาย ตัดรอน อยากไปกระทบ
กระทบรุกรานผู้อื่น อยากให้เขาประสบความเดือดร้อน (วิหิงสาสังกัปป) เป็น
ความนึกคิดในฝ่ายโทสะแง่จะไปกระทบ

เจตน์จำนงที่เป็นความดำริทั้งสามนี้ เป็นความคิดที่เอนเอียงอย่างใด
อย่างหนึ่งอยู่เสมอ ซึ่งก็เป็นความคิดของปุถุชนทั่วไป ความคิดเอนเอียงเช่นนี้
สร้างเจตน์จำนงที่บิดเบือนจากความเป็นจริง ทำให้รับรู้โลกอย่างลำเอียง ปล่อย
ความนึกคิดไปตามความชอบ ความชัง นำไปสู่การกระทำที่ผิดต่อไป

ความดำริหรือเจตน์จำนงเช่นนี้สัมพันธ์ใกล้ชิดกับความเห็นชอบ ถ้า
บุคคลมีความเห็นถูกต้อง เช่น เห็นว่าสิ่งที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องกับและ/หรือความคิด
ความรู้สึกของตนเป็นสิ่งประกอบคัมตัวกันขึ้นด้วยเหตุปัจจัยที่เหมาะสม สิ่งประกอบ
ที่ว่านี้ย่อมตกอยู่ภายใต้ความเปลี่ยนแปลง ไม่ใช่สิ่งที่จะเข้าไปยึดมั่นว่าเป็นตัวตน

ของตนได้ ไม่ใช่สิ่งที่จะเข้าไปยินดียินดีร้ายได้ เขาก็ไม่ยึดติดด้วยความยินดียินดีร้าย เมื่อเป็นเช่นนี้ เขาก็ยอมไม่ตำรืออย่างกามสังกัปป์ หรือไม่ขัดเคืองเป็นปฏิปักษ์ ก็ไม่ตำรืออย่างพยาบาทหรือเบียดเบียน นี่จัดว่ามีโยนิโสมนสิการ เป็นคุณสมบัติของผู้มีสัมมาทิฐิ ซึ่งมีสัมมาสังกัปป์ด้วย ในทำนองเดียวกัน ผู้มีตำริชอบก็จะมองสิ่งที่ตนเข้าไปสัมพันธ์ด้วยอย่างเป็นอิสระจากความชอบความชัง ทำให้เห็นสิ่งเหล่านี้ตามความเป็นจริง นี่เป็นการย้ำสัมมาทิฐิให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น กล่าวได้ว่า ทั้งความเห็นชอบและความตำริชอบนี้สนับสนุนกันและกัน เป็นคุณสมบัติอย่างเดียวกัน คือ เป็นปัญญา

ที่กล่าวแล้วข้างต้นเป็นการแสดงภาวะการตั้งเจตน์จำนงในการกระทำของบุคคลที่มีความเห็นในเรื่องของความไม่ใช่ตัวตนแล้ว แต่สำหรับผู้ที่ยังไม่สามารถพัฒนาความเห็น หรืออีกนัยหนึ่งคือยังไม่มีปัญญาดังกล่าว ก็ต้องเชื่อก่อนว่าการที่สรรพสิ่งที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องนั้นไม่ใช่ตัวตนที่ยึดถือได้ ถ้ายึดถือก็จะเกิดความทุกข์ และเชื่อต่อไปว่าตนก็มีศักยภาพมองเห็นได้ กำหนดความพ้นทุกข์เป็นเป้าหมาย เมื่อตั้งเจตน์จำนงอะไรก็อยู่ในขอบเขตสัมมาสังกัปป์ คือตำริที่จะไม่เบียดเบียน ไม่คิดเฟื่องโทษพยาบาท และไม่ฝักใฝ่หมกมุ่นในสิ่งน่าติดใจทั้งหลาย ลักษณะนี้เป็นสัมมาสังกัปป์ของผู้ยังต้องศึกษาอยู่ ส่วนลักษณะตั้งย่อหน้าก่อนนี้เป็นสัมมาสังกัปป์ของผู้ไม่ต้องศึกษาแล้ว

สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 86-87 , 14 : 340-341) มีลักษณะตรงกันประการหนึ่ง คือ เป็นพฤติกรรมที่ปรากฏออกมาภายนอก และมีผลกระทบโดยตรงต่อสิ่งแวดล้อม โดยที่สัมมาวาจาเป็นเรื่องของการพูดจา ได้แก่ ความมงด ความเว้นขาดจากการพูดเท็จ การพูดส่อเสียด การพูดหยาบคาย และการพูดเพื่อเจ้อ ทั้งนี้ โดยเจตนา การพูดทั้ง 4 ประเภทนี้ จัดเป็นวจีทุจริตในพระพุทธศาสนา โดยเหตุที่มีผลให้ผู้อื่นเดือดร้อนและตนเองเดือดร้อน ในขั้นเบาบางที่สุด เช่น การพูดเพื่อเจ้อก็ทำให้ตนเองมีจิตใจฟุ้งซ่าน

สัมมากัมมันตะนั้น เป็นเรื่องของการกระทำกิจกรรมต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน กิจกรรมที่ว่านี้ สรุปลงได้เป็นพฤติกรรม 3 กลุ่ม ได้แก่ ความมงด ความเว้นขาดโดยเจตนาจากการทำลาย ตัตรอนชีวิต การเอาของที่เขาไม่ได้ให้

การประพาสจิตในกามทั้งหลาย

สัมมาอาชีวะเป็นเรื่องของการเลี้ยงชีพ การทำมาหากิน หมายเอาความมั่งคั่ง ความเว้นขาดโดยเจตนาจากการเลี้ยงชีพที่เบียดเบียนตนและผู้อื่น ทั้งสัมมาวาจา สัมมากรรม สัมมาอาชีวะ จัดเข้าเป็นกลุ่มศีล และแบ่งตามประเภทของผู้ปฏิบัติได้เป็น 2 ระดับ เช่นเดียวกับสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปป์ ซึ่งจัดเข้าในกลุ่มปัญญา คือ ศีลของพระอริยะ และศีลของผู้ที่กำลังปฏิบัติเพื่อเป็นพระอริยะ โดยที่ศีลอย่างแรกเป็นไปอย่างอัตโนมัติจากโลกทัศน์ที่เข้าถึงความจริงที่เป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ เป็นต้น กระทำไปโดยไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งไม่ใช่ตัวตน ส่วนศีลอย่างหลังนั้นเป็นความพยายามของผู้ที่พยายามเข้าถึงความจริงดังกล่าว มีลักษณะเป็นการควบคุมทางกาย วาจา

อีกสามองค์ประกอบสุดท้ายของมรรคมงคล 8 จัดเข้าหมวดจิต-อารมณ์ เรียกว่า สมาธิ ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ โดยที่กลุ่มสมาธินี้เป็นความพยายาม ความตั้งสติ ความตั้งใจในการประพาสจิตที่ได้กล่าวแล้ว เพื่อพัฒนาปัญญาให้ยิ่งขึ้นไปตามลำดับ อย่างไรก็ตาม อาจแจกคำอธิบายโดยสังเขป

สัมมาวายามะ แปลตามศัพท์ว่าความพยายามชอบ ได้แก่ การระดมความเพียรทางใจ ความบากบั่นขะมักเขม้น ความอดสู ความเข้มแข็งมั่นคง ความก้าวหน้าไม่ลดละ ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ โดยที่ความพยายามทั้งหลาย ลักษณะเหล่านี้เป็นไปเพื่อ ก) ป้องกัน ระวังอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น ข) ละ - กำจัดอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป ค) สร้างกุศลที่ยังไม่เกิดให้มีขึ้นในตน และ ง) รักษาและส่งเสริมกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ให้คงอยู่และงอกงามต่อไป (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 86-87)

สัมมาสติ ในมรรคมงคล 8 นี้ หมายถึง สติในสติปัฏฐาน 4 (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 86-87) ได้แก่ การมีความเพียร มีสติในการกำจ้งความชอบความช้งในโลก (แห่งการรับรู้ โดย ก) การพิจารณากาย ข) พิจารณาความรู้สึก ค) พิจารณาสภาพจิตใจ และ ง) พิจารณาสิ่งต่าง ๆ (นอกจากข้อ ก ข ค) โดยเนื้อแท้แล้ว ถ้าพิจารณาตั้งที่วານี้ ผู้พิจารณาจะเห็น

ตัวอย่าง (Instance) ของการเกิดความทุกข์ หรือกฎไตรลักษณ์เสมอไป มีผลให้ความเพียรในการปฏิบัติศีลในครั้งนั้น ๆ เป็นไปด้วยดี

สัมมาสมาธิ ตามคำจำกัดความในพระสูตรต่าง ๆ เจาะจงว่า ได้แก่ ฌาน 4 (กรมการศาสนา 2525 : 12 : 86-87) แต่โดยข้อเท็จจริงแล้ว ก่อนถึงระดับฌาน 4 ก็ต้องปฏิบัติสมาธิในขั้นต้น ๆ ก่อน ซึ่งน่าจะเป็นสัมมาสมาธิด้วย และน่าจะหมายเอาว่าเป็นความตั้งใจมั่น หรือการตั้งจิตแน่วแน่ในการรักษาศีลแต่ละครั้ง

กล่าวได้ว่า มรรคมียงค์ 8 เป็นข้อความรู้ที่อธิบายว่าในการดับทุกข์ หรือเข้าถึงภาวะพ้นทุกข์นั้น ต้องมีการเปลี่ยนแปลงในองค์ประกอบของการดำเนินชีวิตทั้งสิ้น 8 องค์ประกอบ อย่างสมดุลกัน คือ การเปลี่ยนแปลงในกลุ่มปัญญา 2 องค์ประกอบ การเปลี่ยนแปลงในกลุ่มพฤติกรรมที่สังเกตได้ คือ กาย วาจา ตลอดจนเจตน์จำนงที่ผลักดันพฤติกรรมดังกล่าว 3 องค์ประกอบ และการเปลี่ยนแปลงในกลุ่มจิตใจอีก 3 องค์ประกอบ ดังได้กล่าวแล้ว ส่วนการปฏิบัติเพื่อความเปลี่ยนแปลงตามหลักการของมรรคมียงค์ 8 จะเป็นอย่างไรนั้น จะกล่าวในบทที่ 4

มรรคมียงค์ 8 กับไตรสิกขา

ไตรสิกขามีฐานเป็นข้อปฏิบัติในการศึกษา 3 หมวดด้วยกัน คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา อธิปัญญาสิกขา (กรมการศาสนา 2525 : 11 : 231) หมายความว่าในการศึกษาเพื่อบรรลุเป้าหมายชีวิตที่สมบูรณ์ในพระพุทธศาสนาก็คือ การปฏิบัติทางศีล สมาธิ และปัญญา ใ้หยิ่ง ๆ ขึ้นไปตามลำดับ ตั้งแผนภูมิต่อไปนี้

มรรคมีองค์ 8 และไตรสิกขาเป็นหลักปฏิบัติเดียวกัน คือ เป็นหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุความพ้นทุกข์ มีข้อพิจารณาในที่นี้คือ ตามหลักฐานในพระไตรปิฎกนั้น มรรคองค์ที่ 1 ได้แก่ ปัญญา คือ สัมมาทิฏฐิ ตามด้วยศีลและปิดท้ายด้วยมรรคองค์ที่ 8 ได้แก่ สมาธิ คือ สัมมาสมาธิ ในขณะที่ไตรสิกขานั้น สิกขาแรกคือ ศีล สิกขาที่สองคือ สมาธิ และสิกขาที่สามคือ ปัญญา การอธิบายไตรสิกขา โดยยกศีลขึ้นก่อน อาจพิจารณาได้ดังนี้

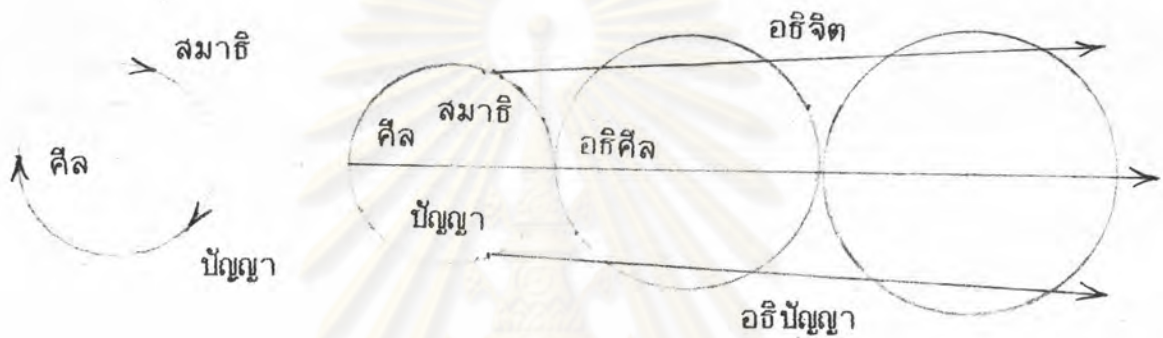
1. กระแสแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายกุศล ดังที่ได้กล่าวแล้วในหัวข้อปัจจุ-สมุปบาท เป็นปรากฏการณ์ตามธรรมชาติล้วน ๆ ไม่เกี่ยวเนื่องด้วยบัญญัติว่าสัตว์-บุคคล แสดงให้เห็นความเป็นปัจจัยแก่กันของแต่ละสิกขา ดังนี้

อวิชชา → ... → ตัณหา → ... → ทุกข์ → ... → ศีล → ... → ปัตติ
 ปัสสัทธิ → สุข → สมาธิ → ยถากุตญาณทัสสนะ → นิพพิทาวีระคะ
 → วิมุตติญาณทัสสนะ (ปัญญา)

ถ้ากระแสแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายกุศลนี้เกิดขึ้นในจิต จะเห็นว่ากระแสนี้มีปัจจัยที่หมายถึงเจตสิกฝ่ายกุศล คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ (ศีล) ปัตติ (เจตสิกเป็นกลางที่ประกอบเฉพาะกุศลจิต) ปัสสัทธิ นอกจากนี้ ยังมีปัจจัยที่เป็นธรรมชาติที่เกิดในวิปัสสนา คือ ปัตติปัสสัทธิ สุข ส่วนยถากุตญาณทัสสนะ นิพพิทา (นิพพิทานุสสนาณาน) วิมุตติญาณทัสสนะ จัดเป็นปัญญาหรือปัญญินทรีย์เจตสิก เมื่อเป็นเช่นนี้ การอธิบายไตรสิกขาจึงเป็นการสมควรที่จะเริ่มต้นด้วยศีล ตามด้วยสมาธิ และสิ้นสุดด้วยปัญญา

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2. กระแสแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายกุศล มีลักษณะเป็นวัฏฏ เมื่อเป็นเช่นนี้ ศิล สมาธิ ปัญญา ย่อมเกื้อกูลแก่กันเป็นวัฏฏให้แต่ละสิกขาเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป นำให้ผู้ศึกษาบรรลุปัญญาอันนำไปพ้นทุกข์ในที่สุด ดังจะแสดงด้วยแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิ 14 สภาววัฏฏของไตรสิกขาและภาพคลี่ของวัฏฏนั้น

3. ในการกระทำครั้งหนึ่ง ๆ ของมนุษย์นั้น ย่อมประกอบด้วยองค์ประกอบเป็น 3 มิติ เสมอไป คือ 1) มิติทางปัญญา มิตินี้จะกำหนดทิศทางและลักษณะแห่งการกระทำครั้งนั้น ๆ 2) มิติทางการกระทำ มิตินี้จะปรากฏการณ์แห่งการกระทำครั้งนั้น ๆ แต่จะปรากฏเป็นพฤติกรรมที่สังเกตได้หรือไม่ขึ้นอยู่กับความรุนแรงของแรงจูงใจครั้งนั้น ๆ ถ้ารุนแรงมากก็ปรากฏเป็นการกระทำทางกาย วาจา ถ้ารุนแรงน้อยก็ปรากฏเป็นมโนกรรม 3) มิติทางจิต คือ มิตินี้จะหล่อเลี้ยงการกระทำครั้งนั้น ๆ ให้มั่นคง ถ้าพิจารณาโดยนัยนี้เห็นว่า ศิล สมาธิ ปัญญา เป็นองค์ประกอบของสิ่งเดียวกัน แต่แยกพิจารณาได้เป็น 3 มิติ ดังข้อความที่ว่า ศิลคืออันใด สมาธิก็อันนั้น สมาธิคืออันใด ปัญญาก็อันนั้น เมื่อกระ-

ฉายศีล สมาธิ ปัญญาออกอย่างมรรคมงคล 8 ก็อธิบายได้ว่ามรรคมงคล 8 คือ ทางสายเดียว ประกอบด้วย 8 องค์ประกอบ

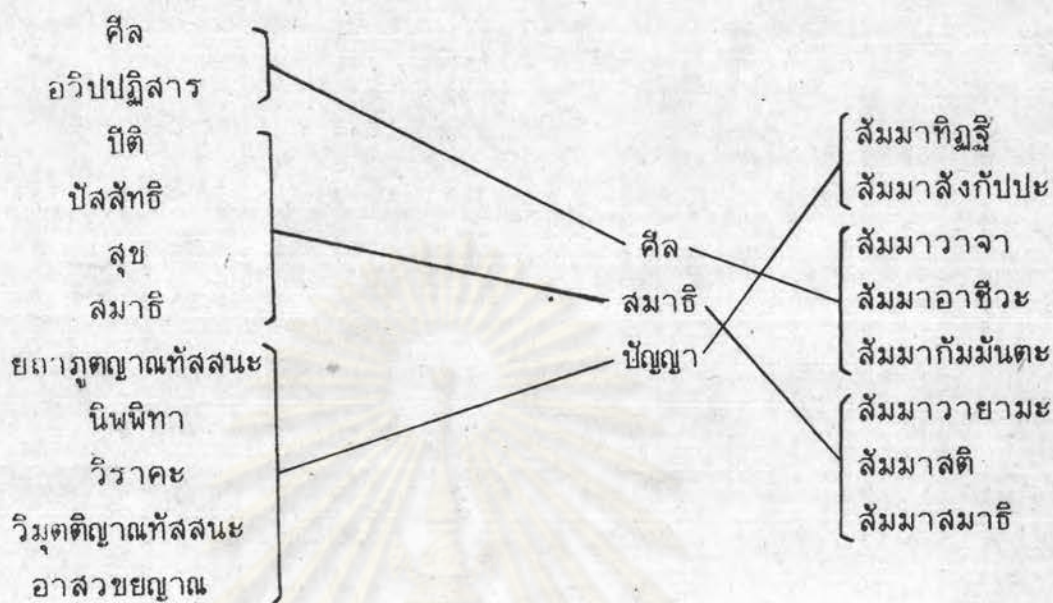
ถ้าพิจารณาต่อไปในแง่นี้ อาจกล่าวได้ว่าถ้าต้องการอธิบายความเป็น องค์ประกอบแก่กันของธรรมชาติฝ่ายกุศล (กุศลธรรม) น่าจะยกย่องปัญญาเป็น องค์ประกอบเบื้องต้นด้วยเหตุที่เป็นองค์ประกอบที่กำหนดทิศทางให้การกระทำนั้น หลุดออกจากวิญญูของปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเกิดทุกข์ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ปัญญานั้นชี้นำการกระทำทั้งทางกาย วาจา จิต จึงควรยกไว้เป็นองค์ประกอบแรก แต่ถ้า ต้องการอธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแล้ว น่าจะยกศีลขึ้นเป็นอันดับแรก ด้วยเหตุ ที่ทุกข์นั้นนำมาซึ่งศีล ศีลเป็นปัจจัยให้เกิดสมาธิ และสมาธิเป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา

โดยเนื้อแท้แล้ว ผู้ที่จะรักษาศีลได้นั้น มีศรัทธาซึ่งนำการกระทำอยู่ ศรัทธานี้ไม่ใช่ปัญญาแต่ทำหน้าที่แทนปัญญาในช่วงที่ปัญญายังไม่เกิด ถ้ามีกัลยาณมิตร และผู้ศึกษามีศรัทธาต่อกัลยาณมิตร ผู้ศึกษานั้นก็อาจก้าวหน้าในวิญญูแห่งไตรสิกขา ได้ตามลำดับ ดังนี้

อวิชา → ... → ตัณหา → ... → ทุกข์ → ... → ศรัทธา → ... →
 ปิติ → ... → ปลื้มใจ → ... → สุข → ... → สมาธิ → ... → ยถาภูตญาณทัสสนะ →
 นิพพิทา → ... → วิราคะ → ... → วิมุตติ → ... → ฌาน

กล่าวโดยสรุปก็คือ จากกระแสแห่งปัจจัยฝ่ายกุศลอาจแสดงได้ทั้งอย่าง มรรคมงคล 8 และไตรสิกขา การแสดงมรรคมงคล 8 นั้น เป็นการอธิบายที่ เน้นแจกแจกองค์ประกอบของธรรมชาติชุดหนึ่ง จึงยกปัญญาขึ้นก่อน แต่ไตรสิกขา นั้นแสดงโดยเน้นความเป็นปัจจัยแก่กันของข้อปฏิบัติทางการศึกษา จึงยกศีลขึ้นก่อน อาจเชื่อมโยงให้เห็นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของกระแสแห่งปัจจัยฝ่ายกุศลธรรม ไตรสิกขา และมรรคมงคล 8 ดังนี้

ปัจจัยต่าง ๆ ในกระแสแห่งกุศลธรรม ไตรสิกขา มรรคมีองค์ 8

แผนภูมิ 17 ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างกระแสแห่งปัจจัยฝ่ายกุศลธรรม ไตรสิกขา และมรรคมีองค์ 8

ถ้าพิจารณาไตรสิกขาในฐานะกระแสแห่งปัจจัย ก็อาจกล่าวได้ว่า ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นกระแสแห่งกุศลธรรมอันนำไปสู่ปัญญาอันทำให้พ้นทุกข์จากเรื่องของธรรมชาติรู้ อันได้กล่าวแล้ว จะเห็นว่ากระแสแห่งศีล สมาธิ ปัญญา นำผู้ปฏิบัติให้พ้นทุกข์ได้โดย ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นกลุ่มเจตสิกที่เมื่อเข้าประกอบจิตขณะใดแล้วก็ปิดโอกาสที่อกุศลเจตสิกจะเข้าประกอบจิตได้ ทั้งนี้ โดยธรรมชาติแล้ว ศีลเป็นกุศลเจตสิกที่ขจัดกิเลสอย่างหยาบ สมาธิขจัดกิเลสอย่างกลาง และปัญญาขจัดกิเลสอย่างละเอียด

มรรคมีองค์ 8 กับมัชฌิมาปฏิปทา

มัชฌิมาปฏิปทา แปลตรงตัวว่า ทางปฏิบัติที่เป็นสายกลาง ที่ว่า กลาง นั้น พิจารณาได้จากลัทธิที่พระพุทธศาสนาถือว่าสุดโต่งทั้งหลาย โดยลัทธิเหล่านี้มักมีโลกทัศน์ตรงข้ามกันเป็นคู่ ๆ ทั้งนี้ ไม่มีโลกทัศน์ใดที่หลุดพ้นไปจากความเห็นว่าเป็นตัวเป็นตน (อัตตา) เช่น

1. ลัทธิที่ว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่จริง (อัสติกวาทะ) และ
ลัทธิที่ว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีจริง (นัสติกวาทะ)
(กรมการศาสนา 2525 : 16 : 74-75)
2. ลัทธิที่ถือว่าเที่ยง (สัสตวาทะ) และ (กรมการศาสนา 2525
: 9 : 11)
ลัทธิที่ถือว่าขาดสูญ (อุจเฉทวาทะ) (กรมการศาสนา 2525
: 9 : 32)
3. ลัทธิที่ถือว่าสุขทุกข์ เป็นต้น : ตนทำเอง (อัสตการวาทะ คือ
สยงการวาทะ) และลัทธิที่ถือว่าสุขทุกข์ เป็นต้น เกิดจากตัว
การภายนอก (ประการวาทะ)
4. ลัทธิที่ถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นตัวการเดียวกัน (การเวทกาภิ-
เอกัตตวาท) และลัทธิที่ถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นคนละอย่าง
ขาดจากกัน (การเวทกาภินานัตตวาท)

ลัทธิเหล่านี้ถกเถียงกันภายใต้กรอบความเชื่อเดียวกัน คือ ความมีตัว
ตนของสิ่งต่าง ๆ เพียงแต่ถกเถียงกันในประเด็นที่ตนสนใจ เช่น

1. พวกที่สนใจวัตถุ (วัตถุนิยม-โลกายัต) ก็ได้เถียงกันในประเด็น
เหล่านี้

- สิ่งทั้งปวงมี
- สิ่งทั้งปวงไม่มี
- สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหนึ่งเดียว
- สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหลากหลาย

2. พวกที่สนใจเรื่องการทำ (กรรม) ก็ได้เถียงกันในประเด็น
เหล่านี้

- โลกเที่ยง
- โลกขาดสูญ
- วิญญาณเที่ยง
- ทุกข์นั้นตนทำเอง
- ทุกข์นั้นตัวการอย่างอื่นกระทำให้

- ทุกข์นั้นตนทำเอง ตัวการอย่างอื่นทำให้ด้วย
- ทุกข์ไม่มี
- ตายแล้วเกิด
- ตายแล้วสูญ
- ผู้ทำกรรมและผู้เสวยเป็นคนเดียวกัน
- ผู้ทำกรรมและผู้เสวยเป็นคนละคน ขาดจากกัน

การโต้แย้งทุกประเด็นข้างต้น ยังไม่พ้นไปจากเรื่องของ อัตตา แต่พระพุทธศาสนาไม่โต้แย้งในประเด็นเหล่านี้ โดยเห็นว่าไม่มีประโยชน์ ไม่ว่าจะได้อะไรมาอย่างไร ความทุกข์ซึ่งมนุษย์เผชิญหน้าอยู่ก็ยังไม่หมดไป นอกจากนี้ พระพุทธศาสนายังเห็นว่า ความเห็นในลัทธิเหล่านั้นเป็นความเห็นสุดโต่ง สุดขั้วทั้งสองฝ่าย (เช่น เทียง - ขาดสูญ) จัดว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิ สรรพสิ่งในโลกนั้นไม่มีสาระว่าเป็นตัวตน (แต่ต้นแล้ว) เป็นแต่กระแสแห่งเหตุปัจจัย ตั้งข้ออธิบายด้วยปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ดังพุทธพจน์ที่ว่า

"การพยากรณ์ว่าโลกเที่ยง ตายแล้วเกิด ตายแล้วไม่เกิด เหล่านี้เป็นเพราะเห็นตนในรูป เห็นรูปโดยความเป็นตน โดยสรุปเห็นตนในขันธ 5 เห็นขันธ 5 โดยความเป็นตน แต่ตถาคตไม่เห็นขันธ 5 โดยความเป็นตน ย่อมไม่เห็นตนว่าเป็นขันธ 5 เหล่านี้ จึงไม่พยากรณ์ปัญหาเหล่านี้"

(กรมการศาสนา 2525 : 18 : 395-396)

"ส่วนสุดข้อที่ 1 นี้ว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ส่วนสุดข้อที่ 2 นี้ว่า สิ่งทั้งปวงไม่มีตถาคตแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ส่วนสุดทั้งสอง..."

(กรมการศาสนา 2525 : 16 : 91)

เมื่อเทียบกับลัทธิทั้งหลายข้างต้น ปฏิจจสมุปบาทจึงมีฐานะเป็นธรรมที่เป็นกลาง (มัชฌิมาธรรม) หมายถึงเอากลางระหว่างความเห็นสุดขั้วสองฝ่าย (จะเป็นคู่ใดก็ตาม) นี้มองในแง่อธิบายความจริง ถ้ามองในแง่ปฏิบัติที่ถอดออกออกมาจากกระแสแห่งกุศลธรรม จะเห็นว่า มรรคมีองค์ 8 ซึ่งสรุปรวมได้เป็นศีล สมาธิ ปัญญา นั้น (ดูหน้า 165) ก็คือมัชฌิมาปฏิปทา อันหมายถึง ปฏิปทา

เป็นกลางระหว่างความเห็นสุดขั้วทั้งสองฝ่ายนั่นเอง

มรรคมืดองค์ 8 กับพรหมจรรย์

พรหมจรรย์ หมายถึง ระบบการครองชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา ทั้งหมด ดังปรากฏในพุทธดำรัสเป็นจำนวนมาก เมื่ออนุญาตการบวชที่ว่า "เธอทั้งหลายจงประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด" ถ้าแปลตามรูปศัพท์ พรหมจรรย์ แปลตามบาลีว่า พรหมจรรย์ ซึ่งประกอบด้วย พรหม จรรย์ โดยที่ พรหม แปลว่า ประเสริฐสูงสุด บริสุทธิ์ และจรรย์ หมายถึง ดำเนินไป ประพฤติ ครองชีวิต พรหมจรรย์ ในที่นี้จึงแปลว่า การครองชีวิต/การดำเนินชีวิตอย่างประเสริฐ

มรรคมืดองค์ 8 นั้น เป็นปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์ ซึ่งก็คือ พรหมจรรย์ ในพระพุทธศาสนานั้นเอง ดังพุทธพจน์ที่ว่า อริยมรรคอันประเสริฐด้วยองค์ 8 คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี้แล เป็นพรหมจรรย์ บุคคลผู้ประกอบด้วยอริยมรรคอันประกอบด้วย องค์ 8 นี้ เรียกว่า เป็นพรหมจรรย์ ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ นี้เป็นที่สุดของพรหมจรรย์

(กรมการศาสนา 2525 : 19 : 16)

กล่าวได้ว่าสำหรับพระพุทธศาสนาแล้ว มรรคมืดองค์ 8 ก็คือพรหมจรรย์นั่นเอง เพียงแต่ที่เรียกว่า มรรคมืดองค์ 8 นั้น ต้องการเน้นว่า แนวปฏิบัตินี้เป็นชุดซึ่งประกอบด้วย 8 องค์ประกอบ และเรียกว่า พรหมจรรย์ เมื่อต้องการเน้นว่า เป็นการดำรงชีวิตที่พระพุทธศาสนายอมรับว่ามีคุณค่า ทั้งนี้ พรหมจรรย์เป็นคำที่มีใช้กันอยู่เดิมในลัทธิต่าง ๆ ในครั้งพุทธกาล โดยหมายถึงการปฏิบัติหรือการดำรงชีวิตที่ประเสริฐตามลัทธินั้น

อาจสรุปในที่นี้ว่า พระพุทธศาสนายกย่องว่าอริยสังข์เป็นความจริงแท้ในพระพุทธศาสนา อริยสังข์นี้แบ่งเป็น 4 ประการ คือ ความจริงแท้และนำไปสู่ความเจริญ 4 ประการ มี

1. ความทุกข์
2. สาเหตุให้เกิดทุกข์ (ตัณหา)
3. ความดับทุกข์
4. ปฏิปทาให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ (มรรคมีองค์ 8)

การแจกแจงอริยสัจนี้ พระพุทธศาสนาอธิบายเป็นเหตุและผลสองคู่ และยกผลขึ้นก่อน คือ ความทุกข์และสาเหตุ กับ ความดับทุกข์และสาเหตุ เฉพาะสาเหตุของความดับทุกข์ เน้นว่าเป็นข้อปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ แสดงเน้นว่าการดับทุกข์นั้นอยู่ในวิสัยที่มนุษย์จะกระทำได้

อริยสัจเป็นการอธิบายความจริงในรูปของเหตุผล ทำให้เห็นแนวทางพ้นทุกข์ชัดเจนว่า ถ้าต้องการดับทุกข์หรือพ้นจากความทุกข์ ก็ต้องทำสาเหตุแห่งความดับทุกข์ ความจริงเดียวกันนี้ พระพุทธศาสนามีวิธีอธิบายอย่างปฏิบัติสมบูรณ์ทุกฝ่าย เกิดทุกข์ตรงกับอริยสัจสองข้อแรก ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายดับทุกข์ตรงกับอริยสัจสองข้อหลัง ทั้งนี้ ปฏิจจสมุปบาทเป็นการอธิบายเรื่องความทุกข์ในรูปของกระแสแห่งเหตุปัจจัย ทำให้เข้าใจความเป็นไปตามธรรมชาติของความทุกข์ว่า เป็นอุปาทานในขั้น 5 คือ ยึดถือในสิ่งอันไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน

ยังมีการอธิบายความจริงอื่น ๆ อีก ที่ช่วยขยายความรู้ชัดในอริยสัจและปฏิบัติสมบูรณ์ คือ ไตรลักษณ์ กามคุณ และโทษของกาม

ไตรลักษณ์นั้นอธิบายความจริงในแง่ของลักษณะของสรรพสิ่ง ว่ามี 3 ลักษณะสำคัญ คือ ลักษณะแห่งความไม่เที่ยง ลักษณะแห่งความทุกข์ และลักษณะแห่งความไม่ใช่ตัวตน อาจกล่าวได้ว่า ไตรลักษณ์ได้เน้นย้ำปฏิบัติสมบูรณ์อีกลักษณะหนึ่ง คือ ในขณะที่ปฏิบัติสมบูรณ์ อธิบายให้เห็นความเกิดทุกข์และความดับทุกข์อย่างเป็นกระแส ไตรลักษณ์ได้อธิบายให้เห็นว่าความเป็นกระแสเช่นนี้ แสดงให้เห็นว่า ความเป็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้นย่อมมีลักษณะไม่คงตัวถาวร ถูกบีบคั้นหรือพร่องอยู่เป็นนิจ และไม่อาจถือได้ว่าเป็นตัวตน

กามคุณและโทษของกาม อธิบายให้เห็นว่า ทำไมมนุษย์จึงติดใจหมกมุ่นในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน และนำมาซึ่งความทุกข์ โดยอธิบายว่า รูป เสียง กลิ่น รส

กายสัมผัส และสิ่งที่คิด (ธรรมารมณ์) นั้น มีความน่าเชื่อถืออยู่ (สำหรับผู้ที่ไม่มี โยนิโสมนสิการ) แต่ความจริงก็มีคุณสมบัติอย่างไตรลักษณ์ ผู้ใดเข้าไปยึดติด เข้าผู้นั้นย่อมประสบกับความทุกข์ดังอธิบายด้วยอริยสัจและ/หรือปัจฉิมสัมปทา

ความจริงโดยนัยต่าง ๆ ที่ได้กล่าวแล้วทั้งหมด เป็นธรรมชาติของโลก ที่มนุษย์รับรู้และเข้าไปสัมผัสด้วย แต่สิ่งที่มนุษย์สัมผัสด้วยมากที่สุดคือ ความเป็นชีวิตเอง พระพุทธศาสนาวินิจฉัยชีวิตไว้ในลักษณะของขั้น 5 คือ อธิบายให้เห็นว่า สิ่งที่มีมนุษย์ยึดถือว่าเป็นชีวิตและการดำเนินไปแห่งชีวิตของตนนั้น ประกอบขึ้นด้วยขั้น 5 การอธิบายเช่นนี้ช่วยให้เข้าใจง่ายขึ้นว่าชีวิตก็ลักษณะดังไตรลักษณ์ และการดำเนินชีวิต ก็เป็นกระแสแห่งเหตุปัจจัยถ้าไปยึดถือเข้าย่อมเกิดความทุกข์ดังอธิบายไว้ในปัจฉิมสัมปทา นอกจากนี้ การอธิบายความจริงทั้งหลายเหล่านี้ ยังทำให้เห็นด้วยว่าอาจจะมีโลกทางกายภาพ โลกทางสังคม แต่โลกที่มีความหมายต่อมนุษย์นั้น เป็นโลกตามการรับรู้ ทั้งนี้ อาศัยการทำหน้าที่ร่วมกันของขั้น 5 การรับรู้โลกนั้น รับรู้อย่างตรงตามความเป็นจริงหรือไม่ก็ได้ สิ่งที่ทำให้การรับรู้ผิดไปจากความเป็นจริงคือ ธรรมชาติจำพวกหนึ่งซึ่งเป็นอกุศลธรรม เรียกว่า กิเลส กิเลสนี้มีอวิชชาเป็นประธาน ปราภฏในปัจฉิมสัมปทาเป็นต้นสายของกระแสแห่งปัจจัยฝ่ายเกิดทุกข์ นั่นก็คือ โดยสรุปแล้ว ความทุกข์อันมนุษย์ประสบอยู่นั้น ได้แก่ อุปาทานขั้น 5 เนื่องจากความไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง ทั้งนี้สามารถพิจารณาความเป็นจริงได้หลายนัยคือ อริยสัจ ปัจฉิมสัมปทา กามคุณ และโทษของกาม ตลอดจนไตรลักษณ์ดังได้กล่าวแล้ว

สิ่งที่ควรรู้

สิ่งที่ควรรู้ก็คือ ความจริง ถ้ามนุษย์รู้ตรงตามความเป็นจริง การติดต่อกับสัมผัสของมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมก็คงจะดำเนินไปอย่างไม่ผิดพลาดหรือถูกต้องนั่นเอง และโดยเหตุที่พระพุทธศาสนาสนใจเรื่องของความทุกข์และความดับทุกข์ สิ่งทีควรรู้ในพระพุทธศาสนา จึงเน้นความจริงเกี่ยวกับความทุกข์มากกว่าความจริงอื่น ๆ ข้อความที่มคุณค่าในพระพุทธศาสนา ได้แก่ สิ่งต่อไปนี้

1. วิชชา หมายถึง ความรู้ชัดซึ่งรูป เหตุเกิดแห่งรูป ความดับแห่งรูป ปฏิปทาอันให้ถึงความดับแห่งรูป

ความรู้ชัดซึ่งเวทนา... ปฏิบัติอันให้ถึงความดับแห่งเวทนา
 ความรู้ชัดซึ่งสัญญา... ปฏิบัติอันให้ถึงความดับแห่งสัญญา
 ความรู้ชัดซึ่งสังขาร... ปฏิบัติอันให้ถึงความดับแห่งสังขาร
 ความรู้ชัดซึ่งวิญญาณ... ปฏิบัติอันให้ถึงความดับแห่งวิญญาณ
 อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ชัดซึ่งรูป เหตุเกิดแห่งรูป
 ความดับแห่งรูป ปฏิบัติอันให้ถึงความดับแห่งรูป ความไม่รู้ชัด
 ซึ่งเวทนา... ปฏิบัติอันให้ถึงความดับแห่งเวทนา ความไม่รู้ชัด
 ซึ่งสัญญา... ปฏิบัติอันให้ถึงความดับแห่งสัญญา ความไม่รู้ชัดซึ่ง
 สังขาร... ปฏิบัติอันให้ถึงความดับแห่งสังขาร ความไม่รู้ชัดซึ่ง
 วิญญาณ... ปฏิบัติอันให้ถึงความดับแห่งวิญญาณ

(กรมการศาสนา 2525 : 17 : 156-157)

2. วิชชา หมายถึง รู้ชัดตามความเป็นจริงเรื่องรูป อันมีความ-
 เกิดขึ้น เป็นธรรมดา อันมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ความรู้ชัด
 ตามความเป็นจริงซึ่งเวทนา... อันมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา
 ความรู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งสัญญา... อันมีความเสื่อมไปเป็น
 ธรรมดา ความรู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งสังขาร... อันมี
 ความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ความรู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่ง
 วิญญาณ ... อันมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา
 อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งรูป อันมี
 ความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา อันมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา
 ความไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งเวทนา อันมีความเกิดขึ้นเป็น
 ธรรมดา อันมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ความไม่รู้ชัดตาม
 ความเป็นจริงซึ่งสัญญา... ความไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง
 ซึ่งสังขาร... ความไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งวิญญาณ อันมี
 ความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา อันมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา

(กรมการศาสนา 2525 : 17 : 165-166)

3. วิชชา หมายถึง ความรู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งคุณโทษและอุบายเครื่องสลัดออกแห่งรูป ความรู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งคุณโทษ และอุบายเครื่องสลัดออกแห่งเวทนา ความรู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งคุณโทษ และอุบายเครื่องสลัดออกแห่งสัญญา ความรู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งคุณโทษ และอุบายเครื่องสลัดออกแห่งสังขาร ความรู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งคุณโทษ และอุบายเครื่องสลัดออกแห่งวิญญาณ
- อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งคุณโทษอุบายเครื่องสลัดออกแห่งรูป... เวทนา.. สัญญา... สังขาร... วิญญาณ

(กรมการศาสนา 2525 : 17 : 167-168)

จากความหมายข้างต้น ชี้ให้เห็นว่า ข้อความรู้ที่พระพุทธศาสนาให้ค่าก็คือ ข้อความรู้เกี่ยวกับความจริงโดยนัยต่าง ๆ คือ นัยของอริยสังขและปฏิจจ-สมุปบาท นัยของไตรลักษณ์ ตลอดจนนัยของกามคุณและโทษของกาม แต่ไม่ว่าจะโดยนัยใด ความหมายข้างต้นนี้ย่อมเกี่ยวข้องกับขั้นที่ 5 เสมอไป ทั้งนี้ ความหมายของสิ่งที่ควรรู้อันข้างต้น กล่าวอย่างเปรียบเทียบกับความรู้ที่พระพุทธศาสนาไม่ให้ค่า คือ วิชชาเปรียบเทียบกับอวิชชา ข้อความรู้ที่พระพุทธศาสนาไม่ให้ค่าก็คืออวิชชา ซึ่งอาจจะเป็นความรู้ต่าง ๆ ทั้งปวง แต่ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงของขั้นที่ 5

ความรู้ชัดตามความเป็นจริง (วิชชา) อันเป็นความรู้ที่พระพุทธศาสนาให้ค่าได้แก่ ความรู้ตามนัยใดนัยหนึ่งหรือทั้งหมดต่อไปนี้

1. ความรู้ชัดซึ่งขั้นที่ 5 เหตุเกิดแห่งขั้นที่ 5 ความดับแห่งขั้นที่ 5 และปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งขั้นที่ 5
2. ความรู้ชัดซึ่งความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ความเสื่อมไปเป็นธรรมดาของขั้นที่ 5
3. ความรู้ชัดซึ่งคุณโทษและอุบายเครื่องสลัดออกแห่งขั้นที่ 5

นัยแรกเป็นความรู้ชัดตามแนวของอริยสังข 4 และปฏิจจสมุปบาท ซึ่งอาจขยายความได้ว่า ทุก ๆ เรื่องในโลกนี้ล้วนสรุปลงได้ในขั้นที่ 5 อุปาทานขั้นที่

5 เป็นตัวทุกข์อันมนุษย์เผชิญหน้าอยู่ ความรู้สึกว่ามีสัตว์บุคคลตัวตนเรา เขาก็เกิดขึ้นด้วยอุปาทานชั้น 5 ทั้งสิ้น ความรู้เกี่ยวกับโลกอันทำให้ดับทุกข์ได้ก็คือ ความรู้ชัดซึ่งชั้น 5 ตามแนวของอริยสัจ 4 และปัจฉิมสัมปทา นั้นเอง

นัยที่สองเป็นความรู้ชัดตามแนวของไตรลักษณ์ เป็นการพิจารณาชั้น 5 ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน แต่เป็นกระแสของเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันไป เมื่อมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องและบัญญัติว่าเป็นนั่นเป็นนี่ จึงเท่ากับเป็นการตัดตอนและให้ความหมายต่อกระแสที่กำลังดำเนินไป จึงพิจารณาได้ว่าสิ่งที่คุมตัวขึ้นจากเหตุปัจจัยและไม่ใช่ตัวตนนั้น ย่อมเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปเป็นธรรมดา

นัยที่สามเป็นความรู้ชัดตามแนวของกามคุณและโทษของกาม ทั้งนี้ เป็นการพิจารณาชั้น 5 ในลักษณะของกามอันน่าติดใจว่า แต่ละคนจะพึงใจติดใจในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณต่าง ๆ กัน และยึดไว้ด้วยความติดใจนั้น ทำให้ได้รับความทุกข์จากการยึดนั้น ความจริงแล้วชั้น 5 นั้น แม้จะน่าติดใจ แต่ก็เป็นเพราะพิจารณาชั้นเหล่านั้นโดยไม่แยกกาย (อโยนิโสมนสิการ) ถ้าพิจารณาโดยแยกกายแล้วจะเห็นโทษของกามว่าไม่น่ายึดติดอะไร ทั้งไม่ใช่สิ่งที่น่าเอนา-เป็น เนื่องจากแม้ให้ความพอใจแต่ก็ไม่ยั่งยืน นั่นก็คือ ความสุขที่ได้รับจากกาม มีความพร่องเป็นนิจ

ข้อความรู้ทั้งสามนัยข้างต้น เป็นสิ่งที่ควรรู้และเป็นความจริงเสมอทั้งก็จริง แต่มีความครอบคลุมขององค์ความรู้แตกต่างกันอยู่บ้าง โดยที่ทั้งปัจฉิมสัมปทา ไตรลักษณ์ กามคุณ และโทษของกามนั้นแสดงความจริงในนัยต่าง ๆ เท่านั้น ส่วนอริยสัจครอบคลุมองค์ความรู้มากกว่าคือ นอกจากจะยกปัจจัยสำคัญในปัจฉิมสัมปทา ขึ้นแสดงในรูปของเหตุผลแล้ว ยังเป็นองค์ความรู้ที่ชี้ให้เห็นแนวปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความจริงนั้นด้วย ได้แก่ มรรคมีองค์ 8

จากกิจในอริยสัจชี้ให้เห็นว่า การดำเนินชีวิตอย่างที่ดีควรจะเป็นก็คือ การปฏิบัติตามแนวทางแห่งมรรคมีองค์ 8 อันได้แก่ การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบในการดำเนินชีวิตจากมิจฉามรรคเป็น มีสัมมาทิฐิ มีสัมมาสังกัปปะ มีสัมมาวาจา มีสัมมากรรมมันตะ มีสัมมาอาชีวะ มีสัมมาวายามะ มีสัมมาสติ และมีสัมมาสมาธิ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การดำเนินชีวิตที่ดีควรจะเป็นก็คือ การดำเนินชีวิตที่ควรจะเป็น

เป็นก็คือ การฝึกอบรมในสิกขา 3 คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ให้อย่าง ๗ ขึ้นไปจนบรรลุ ปัญญา (วิชา) ในที่สุด ปัญญาที่ว่านี้ก็คือ ความรู้ชัดตามความเป็นจริงของชั้น 5 โดยนัยต่าง ๆ ดังได้กล่าวแล้วในหัวข้อ ความจริง ผล ของการดำเนินชีวิตเช่นนี้ ทำให้ผู้ดำเนินชีวิตบรรลุภาวะพ้นทุกข์ พระพุทธศาสนาจึงยกย่องการดำเนินชีวิต เช่นนี้ว่า พรหมจรรย์ แปลว่า การดำเนินชีวิตอันประเสริฐ

สรุป

ถ้าพิจารณาจากความจริงและความรู้ทั้งหลายที่กล่าวไว้ในบทนี้ จะเห็นว่าเกี่ยวข้องกับชั้น 5 ในทุกกรณี จึงอาจกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาสนใจเรื่องของชีวิตและการดำเนินชีวิตและเห็นว่าชีวิตที่ควรจะเป็นคือ ชีวิตที่ปราศจากความทุกข์ การดำรงชีวิตอย่างปราศจากความทุกข์ทำได้โดยมีโลกทัศน์ตรงตามความเป็นจริงของโลก และโดยที่การดำรงชีวิตก็คือ การรับรู้หรือสัมพันธ์กับโลก นั่นก็คือ โลกในที่นี้เป็นโลกตามการรับรู้ ถ้าโลกตามการรับรู้ถูกต้องตามความเป็นจริง การดำรงชีวิตนั้น ๆ ก็ปราศจากความทุกข์

ภาวะพ้นทุกข์นั้นเป็นภาวะที่มีอิสรภาพ ความมีอิสรภาพที่ว่านี้ พิจารณาได้เป็น 2 กรณี ได้แก่ อิสรภาพทางปัญญา คือ การพ้นจากความไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง (มีวิชาพ้นจากอวิชา) และอิสรภาพทางจิตใจ คือ การพ้นจากความบีบคั้นของกิเลส ซึ่งทำให้จิตใจรู้สึกพร่อง ต้องพึ่งพา ความเป็นอิสรภาพกรณีนี้ จัดว่าไม่ต้องพึ่งพา ยึดติดด้วยอุปาทาน แม้ว่าภาวะพ้นทุกข์จะพิจารณาได้เป็น 2 กรณี แต่การพ้นทุกข์นั้นเป็นกระบวนการทางปัญญา คือ การมีโลกทัศน์ที่ถูกต้องตรงตามความเป็นจริง

พระพุทธศาสนากล่าวถึงความเป็นจริงไว้หลายนัย ที่สำคัญ ๗ และกล่าวถึงมากในพระไตรปิฎก ได้แก่ อริยสัจ ปฏิจจสมุปบาท ไตรลักษณ์ กามคุณ และโทษของกาม อริยสัจกล่าวถึงความจริงในรูปของเหตุผล 2 คู่ คือ ทุกข์และเหตุให้เกิดความทุกข์ คู่หนึ่ง กับความพ้นทุกข์และทาง (เหตุ) ให้ถึงซึ่งความพ้นทุกข์อีกคู่หนึ่ง การแสดงความจริงแนวนี้นี้ปัญหาที่มนุษย์เผชิญหน้าอยู่ และแนวทางควบคุมและขจัดปัญหานั้น ๆ ตลอดจนงานภารกิจที่ต้องกระทำต่ออริยสัจแต่ละสัจ ปฏิจจสมุปบาทกล่าวถึง ความจริงในรูปของกระแสแห่งปัจจัยตามธรรมชาติล้วน ๆ และ

เป็นการมองเหตุผล 2 คู่ ในอริยสัจเป็นกระแสสองวงวิญญ คือ กระแสแห่ง-
ความทุกข์ และกระแสแห่งความพ้นทุกข์ นอกจากนี้ ปฏิจจสมุปบาทยังเชื่อมให้
เห็นด้วยว่า ความทุกข์นั่นเองเป็นจุดเปลี่ยนจากวงวิญญแห่งความทุกข์เข้ามาสู่วง
วิญญแห่งความพ้นทุกข์ การแสดงความจริงแนวนี้ซึ่งสภาพความเป็นไปตามธรรมชาติ
ของความจริง อีกทั้งแจกแจงให้เห็นลักษณะต่าง ๆ ของความจริงชัดเจนขึ้น
ไตรลักษณ์กล่าวถึง ความจริงในรูปของคุณลักษณะของสรรพสิ่ง (ซึ่งคุณตัวกันขึ้นจาก
เหตุปัจจัย) เป็นการอธิบายกระแสแห่งปรากฏการณ์ ดังที่ได้อธิบายในปฏิจจ-
สมุปบาทในแง่มุมใหม่ มีผลให้เห็นคุณสมบัติของสิ่งที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์และ
กำหนดที่ท่าต่อสิ่งนั้น ๆ ได้เหมาะสมและไม่ก่อให้เกิดความทุกข์ในความสัมพันธ์นั้น
ส่วนกามคุณและโทษของกามกล่าวถึง ความจริงในรูปของการแจกแจงคุณสมบัติ
ของสิ่งที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ด้วยในส่วนที่มีอิทธิพลต่อที่ท่าของมนุษย์ (คือ
คุณสมบัติอันน่าติดใจ) การวิเคราะห์คุณสมบัติแนวนี้ทำให้เข้าใจสาเหตุของที่ทำ
ยึดติดพึ่งพาของมนุษย์ต่อสิ่งต่าง ๆ พร้อมกันนั้นการวิเคราะห์แนวนี้ได้แสดงโทษ
ของสิ่งเหล่านั้นไว้ด้วยว่าไม่ให้ความอึดที่แท้จริง เป็นการย้ำให้เห็นคุณสมบัติอัน
ไม่น่ายึดติดให้ชัดเจน

ในแง่กิจกรรมเพื่อให้เกิดความรู้ มนุษย์อาจรู้ถึงความจริงเหล่านี้ด้วย
การฟัง การอ่าน การคิด การวิเคราะห์ทำความเข้าใจ และการลงมือพิสูจน์
ด้วยตนเอง แต่ไม่ว่าจะรู้ด้วยวิธีใด มนุษย์ย่อมต้องเรียนรู้ด้วยความจริงเหล่านี้
ด้วยการดำเนินชีวิตของมนุษย์เอง ดังนั้น การกิจอันมนุษย์พึงกระทำต่อความจริง
ก็คือ ทุกข์ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละ นิโรธควรทำให้แจ้ง มรรคควรทำให้มี

มรรคมืองค์ 8 เป็นแนวปฏิบัติเพื่อบรรลุนิโรธให้แจ้ง สาธาระ
ของมรรคเป็นการดำเนินชีวิตของมนุษย์นั่นเอง การดำเนินชีวิตที่วางนี้ได้แก่ ความ
เกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม (อารมณ) ซึ่งประกอบด้วย การรับเข้าและการ
แสดงออก ทั้งนี้ มีกระบวนการบางอย่างเกิดขึ้นระหว่างการรับเข้าและแสดงออก
นั้น คือ การทำงานของธรรมชาติรู้ มรรคมืองค์ 8 กำหนดขึ้นตามองค์ประกอบของ
กระบวนการนั้นอันมี สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมาภิมันตะ
สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ การดำเนินชีวิตอย่างไม่มี
ความทุกข์ หรือเพื่อพ้นจากความทุกข์ต้องประกอบด้วย 8 องค์ประกอบ นี้เสมอไป

มรรคมืองค์ 8 นี้ มีฐานะอีก 2 ประการ คือ 1) เป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ทั้งนี้ เป็นการเน้นเพื่อเสนอแนวปฏิบัติใหม่ นอกเหนือจากแนวปฏิบัติอย่างสุดโต่งของลัทธิ กามสุขัลลิกานุโยค และ อัตตกิลมณานุโยค ที่ประกาศกันอยู่ในครั้งพุทธกาล ทั้งนี้ พระพุทธศาสนาเห็นว่า ลัทธิทั้งสองกลุ่มนี้ก็ยังเป็นมิจนาทิกฏฐิอยู่ด้วยยังไม่ก้าวพ้นจากโลกทัศน์ที่มีอัตตา ในขณะที่โลกทัศน์อย่างพระพุทธศาสนานั้นเป็นโลกทัศน์แห่งอนัตตา 2) เป็นทางดำเนินชีวิตอันประเสริฐ (พรหมจรรย์) นี้ก็เป็นการเน้นเพื่อเสนอแนวปฏิบัติที่พระพุทธศาสนายกย่องว่ามีคุณค่าเทียบเคียงกับพรหมจรรย์ ตามข้อเสนอของลัทธิอื่นในครั้งพุทธกาลเช่นกัน

สิ่งที่ต้องทำให้มีคือ การดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง 8 องค์ประกอบ แต่สำหรับผู้ที่ยังไม่มีก็สามารถทำให้มีได้ โดยปฏิบัติตามแนวของไตรสิกขา โดยสาระแล้วไตรสิกขาหมวดหมู่และปรับมาจากองค์ทั้ง 8 ของมรรค แล้วเรียงลำดับให้ง่ายต่อการปฏิบัติยิ่งขึ้น คือ ศีล สมาธิ ปัญญา โดยปฏิบัติให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปตามลำดับ ไตรสิกขานี้ถือว่าเป็นข้อปฏิบัติทางการศึกษาในพระพุทธศาสนาด้วย

อย่างไรก็ตาม โลกที่มีความหมายต่อมนุษย์ได้แก่ โลกตามการรับรู้ของมนุษย์เอง ทั้งนี้ อาศัยธรรมชาติริ้วที่เรียกว่า จิตและเจตสิก ซึ่งก็เป็นการทำหน้าที่ร่วมกันของชั้น 5 นั้นเอง การที่มนุษย์จะเข้าถึงความจริงอย่างถูกต้องหรือไม่ย่อมขึ้นอยู่กับการทำหน้าที่ของจิตและเจตสิกอย่างมีประสิทธิภาพ ความมีประสิทธิภาพของจิตและเจตสิกนี้ฝึกอบรมได้โดยกระบวนการไตรสิกขา ทั้งนี้ ตัวไตรสิกขาเองก็เป็นเจตสิกฝ่ายกุศลอยู่แล้ว นั่นคือ กระบวนการไตรสิกขา ก็คือ การเพิ่มคุณภาพของเจตสิกฝ่ายกุศลในขณะที่เดียวกันก็ถอนกำลังของเจตสิกฝ่ายอกุศลไปพร้อมกัน อาจสรุปในบทนี้ว่า การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องในพระพุทธศาสนา คือ การดำเนินชีวิตอย่างอริยมรรคมืองค์ 8 การศึกษาที่พระพุทธศาสนาเสนอคือ ไตรสิกขา การศึกษาหรือการดำเนินชีวิตนี้เกิดขึ้นที่ธรรมชาติริ้วของมนุษย์เอง สิ่งที่มนุษย์จะต้องรู้ชัดก็คือ เรื่องของชั้น 5 ซึ่งจะต้องรู้ชัดในแง่ต่าง ๆ คือ อริยสัจ ปฏิจจสมุပ္บาท ไตรลักษณ์ กามคุณและโทษของกาม ผลหรือเป้าหมายของการดำเนินชีวิตหรือการศึกษาในพระพุทธศาสนาก็คือ ความพ้นทุกข์ด้วยปัญญาที่รู้ชัดดังกล่าว และนี่เป็นทรรศนะเกี่ยวกับโลกและชีวิตในส่วนที่เป็นพื้นฐานหรือเป็นความเชื่อเบื้องต้นทางการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา